

DE HEILIGE GEEST EN DE VORMING VAN HET MORELE KARAKTER

Een theologisch-ethisch onderzoek naar de rol van de heilige Geest in de visie van Stanley Hauerwas op christelijke morele karaktervorming, met pneumatologische bijdragen vanuit de systematische en Bijbelse theologie

Masterthesis
Protestante Theologische Universiteit Amsterdam

Student: Bas van Dieren
Vakgebied: Ethiek (Beliefs)

Begeleidend docent: Prof.dr. P.H. Vos
Beoordelend docent: Prof.dr. P.M. Wisse

Dinsdag 26 februari 2019

INHOUD

Introductie	4
Inleiding.....	4
Karaktervorming en de heilige Geest	4
Centrale vraagstelling en deelvragen	7
Hoofdstuk 1.....	8
Hoofdstuk 2.....	8
Hoofdstuk 3.....	8
Hoofdstuk 4.....	8
Doel en relevantie	8
Theoretisch kader	9
Methode	10
Hoofdstuk 1: Karaktervorming, narratief, gemeenschap en de Geest	11
1.1 Inleiding.....	11
1.2 Karaktervorming en pneumatologie in de ethiek van Stanley Hauerwas	11
1.2.1 Heiliging als de vorming van het karakter.....	11
1.2.2 Vorming van het karakter door het christelijke narratief.....	13
1.2.2.1 Het christelijke narratief als een van de vele narratieven	13
1.2.2.2 Het narratief van Gods volk, Gods Zoon, Gods rijk.....	15
1.2.3 Gemeenschap als bron van karaktervorming	17
1.2.4 Conclusie	19
1.3 Morele karaktervorming in de pneumatologie van Hauerwas en Willimon	20
1.3.1 De plaats van Pinksteren in het christelijke narratief	20
1.3.2 Karaktervorming door ingrijpen van de Geest.....	21
1.3.3 De heilige Geest en vriendschap.....	21
1.3.4 Conclusie	22
Hoofdstuk 2: De heilige Geest als Vertegenwoordiger	24
2.1 Inleiding.....	24
2.2 De tegenwoordigheid van de Geest als Vertegenwoordiger	25
2.2.1 Het christomorfe karakter van de geloofsgemeenschap.....	25
2.2.2 De Geest als Vertegenwoordiger	26
2.2.2.1 De Geest als levensadem	26
2.2.2.2 De Geest als Plaatsbekleder.....	27
2.2.2.3 De Geest als Interpret of Vertolker.....	27
2.2.2.4 De Geest als Trooster	28
2.2.3 Conclusie	28

2.3 Christelijke morele karaktervorming door het werk van de Vertegenwoordiger	29
2.3.1 De cesuur van Pinksteren	29
2.3.2 De Geest als Vertolker en Levensadem	30
2.3.3 Conclusie	32
Hoofdstuk 3: Morele karaktervorming door de heilige Geest.....	34
3.1 Inleiding.....	34
3.2 De heilige Geest en het ethische leven in de brieven van Paulus	34
3.2.1 De heilige Geest en de geloofsgemeenschap	34
3.2.2 Gods karakter weerspiegeld in het karakter van de gelovige.....	36
3.2.3 Wandelen door de Geest	36
3.2.4 Conclusie	37
3.3 De cruciale rol van de heilige Geest.....	38
3.3.1 De heilige Geest en bekering	38
3.3.2 Wandelen door de Geest: kracht ontvangen en moreel gevormd worden	39
3.3.3 Conclusie	40
Hoofdstuk 4: Conclusie	42
4.1 Beantwoording van de hoofdvraag.....	42
4.2 Evaluatie van onderzoeksresultaten en onderzoeksmethode	44
Bibliografie	46

INTRODUCTIE

INLEIDING

Eens in de zoveel tijd worden er theologische werken gepubliceerd die van grote invloed blijken te zijn binnen een theologisch vakgebied. Midden jaren '70 was dit het geval voor de theologische ethiek. De Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas (1940) mengde zich in het theologisch-ethische discours door aandacht te vestigen op het menselijk karakter als belangrijke notie voor de theologische ethiek. Het zou de richting van de theologische ethiek decennia lang voor een groot deel bepalen.¹ Waar tot dan toe de aandacht binnen de ethiek voornamelijk lag op morele handelingen, voorschriften en geboden, vestigde Hauerwas in *Character and the Christian Life* primair de aandacht op de handelende mens, de *moral agent*.² In latere werken als *A Community of Character*³ en *The Peaceable Kingdom*⁴ werkte Hauerwas zijn visie op karaktervorming verder uit aan de hand van de kernbegrippen narrativiteit en gemeenschap. De aandacht die hij hierbij vestigde op de mens als handelend subject en de vorming van het menselijk karakter heropende een perspectief in de christelijke ethiek dat lang geleden naar de achtergrond was verdwenen.

De nadruk op het menselijke karakter en de vorming daarvan verbond Hauerwas met de thematiek van heiliging.⁵ Wie gerechtvaardigd is door het geloof, zo stelt Hauerwas, zal ook geheiligd worden.⁶ Concreet impliceert tot geloof komen in Jezus Christus dat dit invloed heeft op de christelijke levenswandel, met een zichtbare verandering en ontwikkeling in het morele leven ten gevolg.⁷ Hauerwas legt hiermee een verband tussen de ethiek en de dogmatiek en volgt daarmee een klassiek theologische lijn.⁸ Vaker is het morele christelijke leven benaderd vanuit de systematisch-theologische notie van heiliging, waarbij heiliging verstaan kan worden als de subjectieve uitwerking van Gods reddend handelen, in nauw verband staand met de rechtvaardiging als het objectieve aspect hiervan. Hauerwas volgt deze lijn, maar vult deze aan door heiliging te concretiseren als karaktervorming.⁹ Hij toont zich daarbij bewust van het gevaar dat er een eenzijdige nadruk kan komen te liggen op rechtvaardiging of heiliging. Hoewel hem deze spanning in *Character and the Christian Life* helder voor ogen staat, is het opvallend dat in daaropvolgend werk de aandacht vooral lijkt te liggen op de heiliging, en dan met name het aspect van de menselijke activiteit.

KARAKTERVORMING EN DE HEILIGE GEEST

Hauerwas beschouwt de vorming van het karakter in zijn ethiek dus als concretisering van heiliging. Vanuit systematisch-theologisch perspectief wordt heiliging vaak behandeld binnen de locus van de pneumatologie.¹⁰ Het is door de Geest dat de gelovige geheiligd wordt. Tegelijkertijd is, anders dan

¹ Ongeveer gelijktijdig werd er binnen de filosofische ethiek eenzelfde koerswijziging ingezet door de filosoof Alasdair MacIntyre, die met zijn *After Virtue*, de deugdeethiek opnieuw voor het voetlicht bracht. Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1980).

² Stanley Hauerwas, *Character and the Christian Life: A Study in Theological Ethics* (Notre Dame: Trinity University Press, 2009).

³ Stanley Hauerwas, *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic* (Londen: University of Notre Dame Press, 1981).

⁴ Stanley Hauerwas, *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics*, 2e ed. (Londen: SCM Press, 2003).

⁵ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 179-228.

⁶ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 188.

⁷ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 183.

⁸ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 183-203.

⁹ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 179 e.v.

¹⁰ Een voorbeeld hiervan is de bespreking van 'De vernieuwing van de mens' in Christelijke Dogmatiek van G. van den Brink en C. van der Kooi. Zij geven hun dogmatisch werk een trinitarische ordening, waarbij de vernieuwing van de mens wordt behandeld in de het deel over de heilige Geest. G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek: een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).

in de rechtvaardiging, de gelovige actief betrokken bij de heiliging. De heiliging heeft in die zin zowel actieve als passieve aspecten. Hiermee is een dogmatisch perspectief gegeven op de hierboven verwoorde spanning tussen het goddelijke en menselijke aspect van de morele karaktervorming. Hoewel de centrale notie van het karakter in Hauerwas' ethiek samenhangt met deze heiligingsthematiek, lijkt de persoon en het werk van de Geest met betrekking tot de morele karaktervorming slechts beperkt aandacht te krijgen. Het werk van de heilige Geest wordt in Hauerwas' ethiek amper expliciet genoemd, waardoor het er op lijkt dat de pneumatologie slechts impliciet een rol speelt in zijn visie op morele vorming. Dit roept de vraag op of Hauerwas in zijn ethiek de verhouding tussen het menselijke en goddelijke aspect van morele karaktervorming passend beschrijft. Immers, het is door de heilige Geest dat de genade van God doorwerkt in het concrete leven van mensen.

Ook vanuit Bijbels-theologisch perspectief zijn er vragen te stellen over de manier waarop Hauerwas zijn visie op christelijke morele karaktervorming heeft ontwikkeld. Vanuit dit perspectief wordt de vorming van het morele karakter eveneens verbonden met het werk van Gods Geest.¹¹ Hieraan ten grondslag ligt de observatie dat in het Nieuwe Testament over het heiligende werk van de Geest onder andere gesproken wordt als een proces dat verband houdt met een innerlijke vernieuwing van denken, van gemoed en van karakter.¹² Zo wordt bij de vorming van het christelijke karakter vaak de vrucht van de Geest uit Galaten 5:22 aangehaald en wordt bijvoorbeeld een notie als 'wandelen door de Geest' in verband gebracht met innerlijke (her)vorming.¹³ Het werk van de heilige Geest in het leven van de gelovige is essentieel voor de ontwikkeling van het morele leven. De menselijke verantwoordelijkheid om heilig te leven is hier een aspect van, maar kan volgens sommigen vanuit Bijbels-theologisch oogpunt niet los gezien worden van de inwoning van Gods Geest.¹⁴

Kortom, vanuit systematisch-theologisch en Bijbels-theologisch perspectief worden de persoon en het werk van de Geest in verband gebracht met de vorming van het menselijke karakter. Morele karaktervorming is dus zowel een belangrijk onderwerp binnen de ethiek alsook een onderwerp dat in de theologie pneumatologisch geduid wordt. Opmerkelijk is het daarom dat een thematisering van het werk van de Geest met betrekking tot christelijke morele vorming in Hauerwas' ethiek slechts impliciet aanwezig lijkt te zijn. In zijn visie op karaktervorming lijkt Hauerwas overwegend aandacht te hebben voor de rol van de mens in christelijke morele *vorming* (actief), maar lijkt de notie van moreel *gevormd worden* (passief) door de werkzaamheid van Gods Geest onderbelicht. In dit verband moet één van Hauerwas' laatste werken genoemd worden, namelijk het boek *The Holy Spirit*, dat Hauerwas samen met William Willimon schreef.¹⁵ In dit werk geven Hauerwas en Willimon beknopt een visie op het wezen en werk van de Geest. Na veertig jaar veel theologische essays en boeken geschreven te hebben over karaktervorming en aanverwante thema's, lijkt dit de eerste keer dat Hauerwas, samen met Willimon, het verband tussen de pneumatologie en de ethiek expliciet tematiseert. De vraag is echter of Hauerwas en Willimon in dit werk de thematiek van Gods handelen in de karaktervorming van gelovigen aan de orde stellen op een manier die recht doet aan de spanning in Hauerwas' ethiek, namelijk de spanning tussen het goddelijke en menselijke aspect in de christelijke morele vorming. Het lijkt erop dat ook in deze monografie de transformerende werking van de Geest in het leven van de gelovige onderbelicht blijft, waardoor er in Hauerwas' ethiek een overwaardering lijkt te blijven bestaan voor het

¹¹ Gordon Fee, *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul* (Peabody MA: Hendrickson Publishers, 1994), 882.

¹² Patrick Nullens, *Verlangen naar het goede: Bouwstenen voor een christelijke ethiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 157; Richard B. Hays, *The Moral Vision of the New Testament: Community, Cross, New Creation; Contemporary Introduction to New Testament Ethics* (Edinburgh: T & T Clark, 1997).

¹³ Donald Guthrie, *New Testament Theology* (Leicester: InterVarsity Press, 1981), 669-670; I. Howard Marshall, *New Testament Theology: Many Witnesses, One Gospel* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2004), 451-452.

¹⁴ Guthrie, *New Testament Theology*, 669.

¹⁵ Stanley Hauerwas en William H. Willimon, *The Holy Spirit* (Nashville: Abingdon Press, 2015).

menselijke handelen, zowel van het gelovige subject als van de christelijke gemeenschap als geheel, ten koste van het vernieuwende werk van God in de gelovige en in de gemeenschap. Deze overwaardering voor het menselijk handelen en een beperkte doordenking van de rol van de heilige Geest in morele karaktervorming roept de vraag op in hoeverre er in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming sprake is van een pneumatologisch manco. Deze vraag vormt de basis van de centrale vraag in deze masterthesis.

Deze thesis is er niet alleen op gericht een evaluatie te geven van een eventueel pneumatologisch manco in Hauerwas' ethiek op het punt van christelijke morele karaktervorming. Ik poog tevens een pneumatologische doordenking te bieden op dit kernthema in Hauerwas' ethiek. Daarbij houd ik de twee theologische vakgebieden in gedachten die ik hierboven al noemde, namelijk de systematische en de Bijbelse theologie, omdat vanuit deze theologische perspectieven een probleem zichtbaar wordt in Hauerwas' ethische visie op karaktervorming.

Voor het systematisch-theologische aspect richt ik mij op de Nederlandse theologe Akke van der Kooi. Haar werk *De ziel van het christelijk geloof* biedt pneumatologische handvatten voor een kritisch gesprek met Hauerwas over christelijke morele karaktervorming.¹⁶ Van der Kooi staat in dit werk onder andere stil bij verschillende aspecten van de Geest als Vertegenwoordiger. Zij werkt een aantal systematisch-theologische inzichten uit over de persoon en het wezen van de Geest die van toepassing zijn op morele karaktervorming. Waar Hauerwas een beeld lijkt te schetsen van morele karaktervorming dat doet denken aan organische groei, waarbij het karakter langzamerhand gevormd wordt doordat iemand deel uitmaakt van een gemeenschap, betoogt Van der Kooi juist dat morele karaktervorming, zoals bewerkt door de heilige Geest, niet altijd als een organisch en langdurig proces gedacht moet worden. Tevens staat Van der Kooi stil bij de Geest als een kritisch 'tegenover', een kracht die indruist tegen de normale gang van zaken zoals die in een geloofsgemeenschap kan gelden. Haar systematisch-theologische inzichten over de Geest als Vertegenwoordiger maakt Akke van der Kooi een interessante gesprekspartner in het onderzoek naar Hauerwas' visie op christelijke morele vorming, omdat ze de aandacht bepalen bij het eigene van Gods handelen door de Geest, in tegenstelling tot de nadruk die Hauerwas lijkt te leggen op het menselijk handelen dat nodig is voor morele karaktervorming.

Voor het Bijbels-theologische perspectief laat ik Gordon Fee aan het woord. Hij doet in *God's Empowering Presence* grondig exegetisch onderzoek naar Paulus' visie op de persoon en het werk van de Geest.¹⁷ Kritiek op Hauerwas is geweest dat hij in de onderbouwing van zijn ethische visies te weinig oog heeft voor de breedte van de Schrift. Hauerwas zou zijn ethiek te veel stelen op de narratieven van de synoptische evangeliën.¹⁸ Het is inderdaad opmerkelijk dat Hauerwas in zijn ethische werk over morele karaktervorming de brieven van Paulus weinig aanhaalt.¹⁹ Het roept de vraag op of een op de brieven van Paulus gebaseerde Bijbels-theologische visie op het wezen en werk van de Geest een bijdrage zou kunnen leveren aan Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Om tot een antwoord te komen op die vraag richt ik mij op de laatste hoofdstukken van *God's Empowering Presence*. Op grond van een uitvoerige exegese van teksten over de heilige Geest in de brieven van Paulus trekt Fee in deze hoofdstukken een aantal conclusies. Een aantal noties over de rol van de Geest in het christelijke leven, met name over de Geest als kracht tot vernieuwing en bron van innerlijke transformatie, raken aan de thematiek van morele karaktervorming. Deze pneumatologische aspecten werpen licht op Hauerwas' visie op

¹⁶ Akke van der Kooi, *De ziel van het christelijk geloof: Theologische invallen bij de praktijk van geloven* (Kampen: Kok, 2006).

¹⁷ Gordon D. Fee, *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul* (Peabody MA: Hendrickson Publishers, 1994).

¹⁸ Hays, *Moral Vision of the New Testament*, 260.

¹⁹ Tevens is het minstens zo opmerkelijk dat Hauerwas amper aandacht geeft aan de Handelingen van de Apostelen, terwijl dit toch een rijke bron zou kunnen als het gaat om voorbeeldfiguren in de kerk en voor zijn visie op het wezen van de christelijke gemeenschap. Hays, *Moral Vision of the New Testament*, 260.

karaktervorming vanuit een ander perspectief dan de theologische ethiek. De vraag is in hoeverre deze Bijbels-theologische inzichten over het wezen en werk van de Geest een verrijking bieden bij het pneumatologische manco in Hauerwas' visie op christelijke morele vorming.

CENTRALE VRAAGSTELLING EN DEELVRAGEN

Het bovenstaande overziende kom ik tot de volgende hoofdvraag:

In hoeverre is er sprake van een pneumatologisch manco in de visie van Stanley Hauerwas op christelijke morele karaktervorming en in welke mate bieden de systematisch-theologische inzichten van Akke van der Kooi over de Geest als Vertegenwoordiger en de Bijbels-theologische inzichten van Gordon Fee over het transformerende werk van de heilige Geest hierbij een noodzakelijke verrijking?

Voordat ik aan de hand van de hoofdvraag enkele deelvragen formuleer, verhelder ik de hoofdvraag met een aantal verklarende opmerkingen over de aard en opzet van mijn onderzoek. In de hoofdvraag spreek ik over een noodzakelijke verrijking. Het gaat mij daarbij niet primair om de gekozen pneumatologische *noties*, namelijk die van de Geest als Vertegenwoordiger en het transformerende werk van de Geest in de brieven van Paulus, zoals deze door respectievelijk Akke van der Kooi en Gordon Fee worden uitgewerkt, als wel om de pneumatologische *perspectieven* vanuit de systematische en Bijbelse theologie. De vragen die worden opgeroepen bij Hauerwas' ethische visie op christelijke morele karaktervorming en de verhouding tussen het menselijke en goddelijke aandeel daarin, houden verband met de verhoudingen tussen zowel ethiek en systematische theologie, alsook ethiek en Bijbelse theologie. Zoals hierboven genoemd acht ik vanuit deze vakgebieden Van der Kooi en Fee passende gesprekspartners in de discussie over Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming, maar dat maakt hen vanzelfsprekend niet de enige goede gesprekspartners. Deze thesis hoopt dan ook een aanzet te zijn tot verdere doordenking van Hauerwas' ethiek vanuit andere pneumatologische perspectieven.²⁰

Om uiteindelijk tot een antwoord op de hoofdvraag te komen zal ik eerst onderstaande deelvragen beantwoorden. Per hoofdstuk behandel ik twee deelvragen die ik in de conclusie aan het eind van elke paragraaf beantwoord. Mijn werkwijze en indeling per hoofdstuk geef ik hieronder weer.

1. Op welke manier speelt de pneumatologie een rol in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming en de ontwikkeling daarvan?
2. In hoeverre kan men spreken van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming?
3. Wat betekent volgens Akke van der Kooi de notie van de Geest als Vertegenwoordiger voor de aard van het christelijke leven?
4. In welke mate vormt de visie van Akke van der Kooi op de Geest als Vertegenwoordiger een bijdrage aan Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming?
5. Hoe beschouwt Gordon Fee de visie van Paulus aangaande de rol van de heilige Geest in het christelijke leven?

²⁰ Naast een kritische reflectie op Hauerwas' visie op christelijke morele vorming vanuit de twee genoemde theologische vakgebieden, is het ook mogelijk om een filosofisch perspectief op christelijke morele vorming te kiezen. Wat dat betreft zou de Canadese filosoof James K.A. Smith een interessante gesprekspartner voor Hauerwas kunnen zijn. In zijn driedelige *Cultural Liturgies Project* gaat Smith uitvoerig in op de vorming van het menselijk karakter en de rol die een gemeenschap met haar praktijken daarin speelt. Echter, vanwege de omvang van dit onderzoek is het niet mogelijk om in deze masterthesis ook Smith met Hauerwas in gesprek te brengen. James Smith, *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009) en James Smith, *Imagining the Kingdom: How Worship Works* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2016).

6. In welke mate vormt Gordon Fee's visie op de rol van de Geest in het christelijke leven een aanvulling op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming?

Hoofdstuk 1

In het eerste hoofdstuk geef ik aan de hand van drie kernbegrippen in Hauerwas' ethiek, namelijk karakter, narrativiteit en gemeenschap, een overzicht van de ontwikkeling van Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Dat doe ik in de tweede paragraaf, waarin ik tegelijkertijd een reflectie geef op de rol die de pneumatologie in deze ontwikkeling speelt. Vervolgens sta ik in paragraaf 1.3 stil bij het werk van Hauerwas en Willimon over de heilige Geest, waarbij de vraag centraal staat hoe hierin het wezen en werk van de Geest verbonden wordt aan de thematiek van morele karaktervorming. Deze paragraaf sluit ik af met een aantal concluderende opmerkingen en beantwoording van de vraag in hoeverre er in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming sprake is van een pneumatologisch manco.

Hoofdstuk 2

In hoofdstuk twee staan de pneumatologische inzichten van Akke van der Kooi centraal. In de eerste paragraaf ga ik in op haar visie op het wezen van de Geest zoals zij die beschrijft in het boek *De ziel van het christelijk geloof*. Een aspect van deze visie is dat de Geest Vertegenwoordiger is. De vraag die ik in deze paragraaf beantwoord is wat deze pneumatologische notie betekent voor de aard van het christelijke leven. Vervolgens breng ik in paragraaf 2.3 de inzichten uit de eerste paragraaf in gesprek met Hauerwas' visie op christelijke morele vorming. Daarmee werk ik toe naar de conclusie waarin ik de vraag beantwoord in welke mate Van der Koois visie op de Geest als Vertegenwoordiger een bijdrage is aan Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

Hoofdstuk 3

In het derde hoofdstuk beschrijf ik de Bijbels-theologische visie van Gordon Fee op de rol van de heilige Geest in het christelijke leven, met speciale aandacht voor het transformerende werk van de Geest. Vervolgens betrek ik deze Bijbels-theologische noties op de in het eerste hoofdstuk beschreven spanningsvelden in de visie van Hauerwas op morele karaktervorming. Uiteindelijk maak ik aan het eind van paragraaf 3.3 de balans op en geef ik antwoord op de vraag in hoeverre de Bijbels-theologische inzichten van Fee vruchtbaar zijn gebleken voor Hauerwas' visie op morele karaktervorming.

Hoofdstuk 4

In het laatste hoofdstuk maak ik een aantal concluderende opmerkingen en beantwoord ik de hoofdvraag van deze thesis. Ook evalueer ik in dit hoofdstuk de onderzoeksresultaten en de gebruikte onderzoeksmethode.

DOEL EN RELEVANTIE

De centrale vraag van deze thesis richt zich op de noodzakelijke verrijking van pneumatologische perspectieven op Hauerwas' ethische visie op christelijke morele karaktervorming. Met het beantwoorden van deze vraag heb ik een drietal doelstellingen voor ogen, te weten een primaire en secundaire wetenschappelijke doelstelling, alsook een maatschappelijke doelstelling.

Het eerste wetenschappelijke doel dat gediend hoopt te worden met deze thesis hangt samen met de grote invloed die Hauerwas de afgelopen vier decennia binnen de theologische ethiek heeft gehad. Juist vanwege zijn grote invloed is het van belang om zijn ethiek kritisch te blijven bevragen, zoals ook al veelvuldig is gebeurd. Echter, een kritische bevraging van Hauerwas' ethiek vanuit pneumatologisch perspectief in het algemeen, en in het bijzonder een kritische doordenking van zijn visie op christelijke morele karaktervorming vanuit het perspectief van het werk van de

heilige Geest, is in de receptie van Hauerwas' werk tot nu toe onderbelicht gebleven.²¹ Deze thesis heeft primair tot doel een bijdrage te leveren aan de kritische reflectie op Hauerwas' ethische werk met betrekking tot morele karaktervorming.

Waar het eerstgenoemde wetenschappelijke doel van deze thesis zich richt op een bijdrage aan de theologische ethiek, is de secundaire doelstelling gericht op het vakgebied van de pneumatologie. In *The Holy Spirit* beschrijven Hauerwas en Willimon wat zij als kerntaak (*proper task*) van de ethiek beschouwen, namelijk het weergeven van de manier waarop de heilige Geest een verschil maakt voor het christelijke leven.²² Daarmee veronderstellen zij dat ethiek en pneumatologie nauw met elkaar verbonden zijn. De vraag hoe het werk van de heilige Geest van invloed is op het leven van de gelovige blijkt vaak lastig te beantwoorden.²³ Op dit punt van de pneumatologie lijkt dan ook verdere doordenking nodig te zijn. Mede daarom acht ik een pneumatologische doordenking van Hauerwas' visie op morele karaktervorming relevant, omdat het eventueel een bijdrage zou kunnen leveren aan deze pneumatologische vragen over levensheiliging en de transformerende werking van de Geest.

Als laatste noem ik een punt van maatschappelijke relevantie. Morele vorming van gelovigen en de manier waarop de christelijke gemeenschap wordt vormgegeven hangen nauw met elkaar samen. De kerk is immers geen kennisfabriek waar alleen maar dogma's worden aangeleerd en kennis wordt vermeerderd, maar is vooral ook een plaats waar discipelen gevormd worden, waar men leert leven als trouwe en toegewijde leerlingen van Jezus Christus. Hoe morele karakters gevormd worden staat dan ook in verband met de manier waarop het kerkelijke gemeenschapsleven vormgegeven wordt. Dit gegeven maakt deze thesis dan ook relevant voor christelijke gemeenschappen die zich morele vorming van haar leden tot doel hebben gesteld. Reflectie op christelijke morele karaktervorming binnen de kaders van de christelijke gemeenschap en bezinning op de vraag hoe de heilige Geest daarin of daardoor werkzaam is, zou bij kunnen dragen aan de algemene bezinning op christelijke gemeenschapsvorming. Relevantie daarvan is er voor bestaande geloofsgemeenschappen, maar met name ook voor pioniers die nieuwe gemeenschappen van de grond af aan opzetten en zich daarbij de vraag kunnen stellen: 'Hoe kunnen we het gemeenschapsleven zo invullen dat het bijdraagt aan de vorming van mensen tot navolgers van Christus?' Deze thesis heeft tot doel aan deze thematiek een bijdrage te leveren.²⁴

THEORETISCH KADER

Het onderwerp van deze thesis bevindt zich op het snijvlak van theologische ethiek enerzijds en pneumatologie als dogmatische locus anderzijds. De volgorde is hierbij van belang. Het

²¹ Er zijn een aantal kritische reflecties op de rol van pneumatologie in de ethiek van Hauerwas, bijvoorbeeld het artikel van Nico Koopman uit 2002. Nico Koopman, "The Role of Pneumatology in the Ethics of Stanley Hauerwas," *Scriptura* 79 (2002): 33-40.

²² Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 67.

²³ Als voorbeeld noem ik Cornelis van der Kooi, die, reflecterend op het werk van de Geest in het leven van de gelovige, zich afvraagt: 'De Geest maakt dat wat er in Christus gegeven is vrij voor ons, zodat er een betrekking tot ons leven ontstaat en in ons leven effect heeft. [...] *Hoe moeten we die betrekking denken? Wat is de aard van die betrekking, van die kracht tot vernieuwing en transformatie?*' Cornelis van der Kooi, *Tegenwoordigheid van Geest: Verkenningen op het gebied van de leer van de Heilige Geest* (Kampen: Kok, 2006), 40. (cursivering BvD). Van der Kooi komt niet tot duidelijke antwoorden, maar blijft steken bij het stellen van vragen.

²⁴ In dit verband noem ik een actueel voorbeeld uit de praktijk. Amsterdam Deugt is een nieuwe pioniersplek in Amsterdam die zich richt op twintigers. Het betreft een samenwerking tussen de Protestantse Kerk Amsterdam en studentenorganisatie IFES. Als christelijke gemeenschap in wording is het pioniersteam zich aan het bezinnen op de vraag hoe invulling te geven aan gemeenschapsleven op een manier die de leden van de gemeenschap vormt tot discipelen van Jezus Christus. Belangrijke vragen in dit proces zijn: Hoe oefenen we liefde met elkaar? Hoe vullen we de zondagse bijeenkomsten in? Beantwoorden zondagse erediensten met een klassiek protestantse liturgie aan het doel dat wij met onze doelgroep voor ogen hebben? Stuk voor stuk belangrijke vragen voor een christelijke gemeenschap in wording, waarvoor ik met deze thesis een aspect van de theoretische basis hoop te vormen en een aanzet tot bezinning hoop te leveren.

hoofdonderwerp van deze thesis, namelijk Hauerwas' visie op christelijke morele vorming, behandel ik primair als theologisch-ethisch onderwerp. De centrale vraag is in hoeverre er vanuit ethisch perspectief sprake is van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Deze vraag geeft meteen ook de andere kant van het spectrum aan waarbinnen dit onderzoek zich begeeft, namelijk de pneumatologie. Als locus binnen de dogmatiek behandelt de pneumatologie de persoon en het werk van de heilige Geest. Dat is het eerste pneumatologische perspectief dat als uitgangspunt wordt genomen in de kritische reflectie op Hauerwas' ethische noties aangaande morele karaktervorming. Het tweede pneumatologische perspectief komt vanuit het Bijbels-theologisch vakgebied. Hoewel de theologische ethiek en de pneumatologie als locus binnen de dogmatiek nauw aan elkaar verwant zijn, is de Bijbelse theologie een wat andersoortig theologisch vakgebied. Toch is een kritische reflectie op Hauerwas' werk vanuit het perspectief van de Bijbelse theologie passend, omdat het ten eerste een aanvullend pneumatologisch perspectief biedt naast het dogmatisch-pneumatologisch perspectief, en ten tweede ingaat op de kritiek die Hauerwas als christelijk theoloog heeft gehad op zijn bijbelgebruik.²⁵

METHODE

Wat betreft de methode van dit onderzoek zijn er een aantal opmerkingen te maken. In de eerste plaats is dit een theoretisch wetenschappelijk onderzoek. Door middel van literatuuronderzoek naar de theologische visies op christelijke morele vorming en de persoon en werk van de Geest dat hierop van toepassing is, breng ik de standpunten van verschillende theologen aangaande deze ethische thematiek voor het voetlicht. Vervolgens, in de tweede plaats, breng ik deze theologen met elkaar in gesprek door de verschillende theologische visies kritisch op elkaar te betrekken. Het is daarbij van belang dat de voornaamste theologen die in deze thesis aan de orde komen – Stanley Hauerwas, Akke van der Kooi en Gordon Fee – elk hun eigen theologisch vakgebied hebben. Hauerwas' theologisch-ethische visie op christelijke morele vorming zal ik bezien vanuit de andere twee theologische perspectieven, namelijk de dogmatisch-pneumatologische en Bijbels-theologische perspectieven op het wezen en werk van de heilige Geest. Het uitgangspunt is daarbij, zoals gezegd, de theologische ethiek, het vakgebied waarbinnen het overgrote deel van Hauerwas' wetenschappelijk werk geplaatst kan worden.

²⁵ Hays, *The Moral Vision of the New Testament*, 258-264.

HOOFDSTUK 1: KARAKTERVORMING, NARRATIEF, GEMEENSCHAP EN DE GEEST

1.1 INLEIDING

Het werk van Stanley Hauerwas heeft in de theologische ethiek de afgelopen jaren veel invloed gehad. Hoewel in de vele publicaties van zijn hand veel verschillende thema's worden behandeld en er van systematisering geen sprake is, zijn er wel een aantal thema's te noemen die als een rode draad door Hauerwas' ethiek lopen. De ontwikkeling die Hauerwas heeft gemaakt op het vlak van christelijke morele karaktervorming beschrijf ik aan de hand van drie van deze thema's, die op een noemer te brengen zijn met de kernbegrippen karakter, narrativiteit en gemeenschap. Deze kernbegrippen van Hauerwas' ethiek als geheel laten zich goed gebruiken bij de beschrijving van Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. In de volgende paragraaf ga ik aan de hand van deze begrippen na hoe Hauerwas' visie op karaktervorming zich heeft ontwikkeld. Daarbij staat de vraag centraal op welke manier de pneumatologie een rol speelt in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. In de derde paragraaf sta ik stil bij de monografie over de heilige Geest die Hauerwas in 2015 met William Willimon uitbracht.²⁶ In dit bondige werk thematiseren zij de persoon en het werk van de Geest. Voortbouwend op paragraaf twee stel ik de vraag in hoeverre dit werk een toevoeging is op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming en de rol die de pneumatologie daarin speelt. Dit hoofdstuk sluit ik af door antwoord te geven op deelvraag twee, namelijk de vraag in hoeverre men kan spreken van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

1.2 KARAKTERVORMING EN PNEUMATOLOGIE IN DE ETHIEK VAN STANLEY HAUERWAS

1.2.1 Heiliging als de vorming van het karakter

In *Character and the Christian Life* vestigt Hauerwas aandacht op het karakter als kernbegrip voor de theologische ethiek. De voornaamste these in dit boek is dat het karakter een belangrijke notie is wanneer men het christelijke morele leven wil begrijpen.²⁷ Het idee van karakter verbindt Hauerwas aan heiliging als systematisch-theologische notie.²⁸ In de theologie is het christelijke morele leven en de voortgang die daarbij hoort vaker beschreven in termen van heiliging, dat in nauw verband staat met de rechtvaardiging als andere kant van dezelfde medaille. Echter, de manier waarop dit gebeurde was volgens Hauerwas ontoereikend.²⁹ Doorgaans werd in de gereformeerde theologie het christelijke leven beschreven als iets dat gecentreerd was rond en zijn vorm krijgt in Gods handelen in Christus.³⁰ Door het geloof wordt iemand gerechtvaardigd, waardoor iemand een nieuwe levensrichting (*determination*) krijgt.³¹ Daarmee hangt samen dat iemand ook geheiligd wordt. Rechtvaardiging en heiliging horen onlosmakelijk bij elkaar. Maar, zo stelt Hauerwas, in de theologie blijft het onduidelijk hoe het christelijke morele leven zijn richting krijgt door de geloofsverbinding met Christus. Onduidelijk is hoe de geloofsverbinding met Christus

²⁶ Stanley Hauerwas en William H. Willimon, *The Holy Spirit* (Nashville: Abingdon Press, 2015).

²⁷ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 202.

²⁸ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 195-202. In gesprek met Calvin, Wesley en Edwards werkt Hauerwas zijn visie op karakter uit, waarbij hij betoogt dat al door deze theologen heiliging impliciet verstaan werd als de vorming van karakter. Hoewel 'karaktervorming' een nieuw concept lijkt binnen de heiligingsleer, is het dat volgens Hauerwas dus niet.

²⁹ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 180-183.

³⁰ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 180.

³¹ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

(rechtvaardiging) van invloed is op het concrete geloofsleven (heiliging) en hoe heiliging begrepen moet worden.³²

Een beschrijving van de christelijke levenswandel in termen van heiliging is volgens Hauerwas echter wel passend wanneer de morele aspecten van heiliging begrepen worden aan de hand van het karakter en de vorming daarvan. Aan de hand van het idee van karakter kan duidelijk gemaakt worden 'what difference the belief in Christ does, can and ought to have for the Christian life.'³³

Dit citaat geeft aan waar het Hauerwas in de kern om te doen is in *Character and the Christian Life*, namelijk aan de hand van de notie karakter een theoretisch kader bieden dat duidelijk maakt hoe rechtvaardiging in Christus het concrete geloofsleven beïnvloedt en behoort te beïnvloeden. Hij doet dit door – descriptief en prescriptief – heiliging te duiden als een ontwikkeling in en vorming van het karakter van de gelovige.

Om te begrijpen hoe Hauerwas het christelijke morele leven beschrijvend en voorschrijvend duidt in termen van karakter, is het nodig om te weten wat Hauerwas onder deze belangrijke term verstaat. In de eerste hoofdstukken van *Character and the Christian Life* werkt Hauerwas zijn visie op het karakter uit. Het blijkt dat hij het karakter verstaat als de kwalificatie van het menselijk 'ik' (*self* of *agency*).³⁴ Over de mens als *agent* schrijft Hauerwas:³⁵

[Men] are fundamentally agents in the sense that they can move themselves to act in discriminating ways by ordering their actions through their particular beliefs and reasons. Reasons are not just the explanations of our actions, but enter into the actual formation of our act and our self to determine our mode of being and act.³⁶

En over het karakter als de kwalificatie van *agency* schrijft hij:

[Character] is the orientation we give to our lives by ordering our desires, affections, and actions according to certain reasons rather than others. It provides an orientation and continuity to our existence, not necessarily by mechanical or hardened consistency, but by giving determination and focus to our agency.³⁷

Hauerwas beschouwt het karakter als de kern van mens-zijn. Iemands karakter bepaalt wie iemand in wezen is en hoe iemand handelt. 'It is our character that determines the primary orientation and direction which we embody through our beliefs and actions.'³⁸ Deze visie op het menselijk karakter is algemeen in die zin dat ze van toepassing is op mensen ongeacht de aard van hun diepste (geloofs)overtuigingen. Het is de inhoud van deze diepste overtuigingen waardoor het karakter wordt bepaald en gevormd.

Hauerwas past deze algemene opmerkingen over *agency* en karakter als kwalificatie daarvan toe op heiliging. Van heiliging is volgens Hauerwas sprake wanneer iemands karakter wordt bepaald door basale geloofsovertuigingen over God en de toewijding aan Hem.³⁹ Heiliging is dus een door geloofsovertuigingen bepaalde levensrichting (*determination*). Maar heiliging als vorming van het karakter is meer, namelijk ook de vorming van neigingen (*affections*) en daden (*actions*) overeenkomstig fundamentele overtuigingen over christelijk geloof en leven.⁴⁰ Dit raakt aan de kern van wie iemand is. Christen-zijn betekent volgens Hauerwas dan ook de vorming van iemands hele

³² Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 193.

³³ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 182.

³⁴ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

³⁵ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

³⁶ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 202.

³⁷ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

³⁸ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

³⁹ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

⁴⁰ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

persoon, dus iemands daden én karakter. Heiliging is van toepassing op de onzichtbare en de zichtbare aspecten van het christelijke leven. Het behelst de vorming van het karakter en iemands concrete handelen.

Wanneer Hauerwas in *Character and the Christian Life* karaktervorming verbindt met het begrip heiliging, brengt hij het werk van de heilige Geest niet ter sprake. Dat wil zeggen, nergens verbindt Hauerwas het werk van de Geest expliciet met de vorming van het karakter. Toch kan volgens mij gesteld worden dat op dit punt in Hauerwas' ethiek de pneumatologie een rol speelt. Hauerwas duidt de vorming van het karakter immers in termen van heiliging, dat van oudsher in de systematische theologie een pneumatologische notie is. Door te stellen dat heiliging theologisch alleen goed begrepen kan worden wanneer het wordt verstaan in termen van karaktervorming, lijkt Hauerwas een bijdrage te leveren aan de pneumatologie. Dit wordt versterkt doordat Hauerwas over karaktervorming niet alleen spreekt in actieve termen, maar ook passieve werkwoordsvormen gebruikt. Hij beschrijft karaktervorming als een proces waar de gelovige zelf actief bij betrokken is, maar tegelijkertijd ook als iets dat gebeurt los van menselijke inzet. Hoewel Hauerwas niet expliciet maakt hoe dit passieve aspect van karaktervorming gedacht moet worden en tevens in dit verband niet spreekt over de heilige Geest als degene die het christelijke karakter vormt, lijkt de pneumatologie op dit punt in Hauerwas' visie op karaktervorming impliciet aanwezig te zijn. Ondanks dat blijft het opmerkelijk dat Hauerwas deze notie niet expliciet verwoordt in pneumatologische termen en het werk van de Geest niet expliciet betreft op christelijke morele karaktervorming.

1.2.2 Vorming van het karakter door het christelijke narratief

De eerste contouren van wat Hauerwas verstaat onder karakter en karaktervorming zijn in de vorige paragraaf zichtbaar geworden. Fundamentele overtuigingen blijken, zo stelt Hauerwas, van grote invloed op de vorming van het karakter. Van heiliging is dan ook sprake wanneer iemands basale geloofsovertuigingen over God en de toewijding aan Hem bepalend worden voor iemands karakter. In zijn boek *The Peaceable Kingdom* geeft Hauerwas zijn visie op de christelijke fundamentele geloofsovertuigingen en het grotere narratief dat daaraan ten grondslag ligt.⁴¹ Vanuit het perspectief van de eerste deelvraag is hier de vraag van belang hoe dit grote narratief een vormende werking heeft op de morele karaktervorming van de individuele gelovige en op welke wijze in Hauerwas' optiek de heilige Geest daarbij een rol speelt.

1.2.2.1 Het christelijke narratief als een van de vele narratieven

Hauerwas verbindt de notie van karaktervorming aan het kernbegrip narrativiteit. Het karakter wordt volgens hem gevormd door de basale geloofsovertuigingen die iemand heeft. Deze overtuigingen zijn onderdeel van een groter verhaal, een groot narratief. Hauerwas is zich er van bewust dat er verschillende grote narratieven zijn waarbinnen iemand zichzelf kan verstaan. Dit kunnen religieus geduide wereldbeelden zijn, maar ze kunnen ook seculier van aard zijn. Er bestaan verschillende (soms met elkaar in strijd zijnde) grote verhalen die een visie geven op de werkelijkheid en de perceptie van die werkelijkheid vormen van hen die zichzelf (bewust of onbewust) verstaan binnen dat grote narratief. Verschillende grote narratieven zijn vaak impliciet geldend in culturen, in kleinere of grotere gemeenschappen, waardoor verschillende grote narratieven een rol kunnen spelen in iemands leven. Door deel uit te maken van verschillende gemeenschappen komt men in aanraking met verschillende visies op de werkelijkheid. Daarmee wordt de vraag naar normativiteit opgeroepen. Voor de vorming van het karakter is het immers van groot belang dat een groot narratief het waard is om het karakter, de kern van wie men is, te laten vormen. Als er verschillende grote narratieven zijn, en iedereen ook met verschillende grote

⁴¹ Stanley Hauerwas, *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (Notre Dame, IN: Notre Dame Press, 2003), 72-95.

narratieven in aanraking komt of er zelfs onderdeel van is door de gemeenschappen waarbinnen men zich begeeft, is het de vraag door welk groot verhaal men zich primair wil laten bepalen.

Een normatief aspect voor Hauerwas is of een groot narratief sterk genoeg is om individuen de vrijheid en ruimte te bieden om de gebrokenheid en zondigheid van hun eigen bestaan, van gemaakte keuzes uit het verleden, te erkennen. Van morele karaktergroei kan alleen sprake zijn wanneer iemand de daden uit het verleden – zowel goede als slechte – erkent als de zijne en er daarmee verantwoordelijkheid voor neemt.⁴² De erkenning dat in het verleden gemaakte keuzes ook daadwerkelijk ‘eigen keuzes’ zijn is een lastige taak.⁴³ Het is, onder andere vanwege de menselijke zondigheid, vaak schaamtevol en pijnlijk. Maar, zo stelt Hauerwas, de moeilijkheid van het toe-eigenen van keuzes uit het verleden zit vooral in het feit dat mensen zichzelf soms niet verstaan binnen een groot narratief dat een dergelijk verhaal biedt om gemaakte keuzes te erkennen als ‘eigen’. Niet elk groot narratief biedt genoeg inhoud om ook de zondige kanten van het ‘ik’ te erkennen en is, om het zo te zeggen, sterk genoeg om een coherente duiding te geven van het individuele leven met zijn mooie en donkere kanten. De verantwoordelijkheid dragen voor de persoon die men geworden is door de in het verleden gemaakte keuzes kan alleen als iemand zichzelf verstaat binnen een groter narratief dat raad weet met de moeite die het dragen van deze verantwoordelijkheid met zich mee kan brengen. Hauerwas stelt daarom dat ‘[what] we require is not no story, but a true story. [...] Christians believe Scripture offers such a story.’⁴⁴ Het christelijke verhaal stelt Hauerwas tegenover andere grote verhalen die een duiding geven van de werkelijkheid en karaktervormend werken. Echter, wanneer deze verhalen niet waarachtig zijn, resulteert dat in *false characters* van hen die zich binnen dit soort grote verhalen verstaan.⁴⁵ Alleen als het grotere verhaal waarbinnen iemand zichzelf verstaat ‘waarachtig’ (*true*) is, kan iemands karakter goed gevormd worden.⁴⁶ Hauerwas stelt over de waarachtigheid van een groot verhaal dat ‘[the] test of the truthfulness of any story does [...] reside [...] in how we and others find their lives illuminated and compelled by the accuracy and truthfulness of its particular vision.’⁴⁷

Hauerwas stelt hier dus dat de waarachtigheid van een groot narratief subjectief afhankelijk is van de mate waarin de accuraatheid en waarachtigheid van dat narratief aantrekkingskracht uitoefent. ‘Helpt dit grote verhaal mij op accurate wijze om mijn bestaan (verleden, heden en toekomst) te erkennen?’, lijkt voor Hauerwas de essentiële vraag te zijn alvorens iemand zichzelf, en daarmee de morele vorming van zijn karakter, laat bepalen door een groot narratief. Afgezien van de vraag of dit niet een te cognitieve benadering is van de keuze om een groot narratief als leidend voor het zelf-verstaan te aanvaarden, roept Hauerwas’ visie op het aanvaarden van het christelijke narratief als primair vormend voor het karakter ook een andere belangrijke vraag op. Kan iemands fundamentele aanvaarding van het christelijke narratief als primaire narratief voor het zelf-verstaan, en dus voor de morele karaktervorming, begrepen worden louter vanuit het narratief zelf? Is het christelijke verhaal, met de gekruisigde God-mens als crux, wel te begrijpen zonder het werk van de Geest die mensen de ogen opent voor de waarachtigheid van het verhaal en mensen (blijvend) verbindt aan de Heer om wie dit verhaal draait? Belijdt de gereformeerde traditie niet juist dat dit verhaal anders is dan alle andere grote narratieven, omdat men er als gelovige (levend in het verhaal) achter komt dat men niet zelf gekozen heeft om het christelijke verhaal het primaire grote narratief te laten zijn waardoor men de werkelijkheid gaat verstaan en het karakter laat vormen, maar dat dit begint bij God die mensen roept en zo op zichzelf betreft, en daarmee op het verhaal van zijn omgang met de wereld in Jezus Christus? Deze vraag hangt nauw samen met de manier waarop de gemeenschap het christelijke verhaal vertolkt. Ik werk de vraag dan ook verder uit in de

⁴² Hauerwas, *Community of Character*, 147.

⁴³ Hauerwas, *Community of Character*, 147.

⁴⁴ Hauerwas, *Community of Character*, 149.

⁴⁵ Hauerwas, *Community of Character*, 151.

⁴⁶ Hauerwas, *Community of Character*, 149.

⁴⁷ Hauerwas, *Community of Character*, 149.

volgende paragraaf die gaat over de vraag of de christelijke gemeenschap bron of middel van karaktervorming is.

1.2.2.2 Het narratief van Gods volk, Gods Zoon, Gods rijk

Het christelijke narratief is één van de grote narratieven die een visie bieden op de wereld, op de mens, op de hele werkelijkheid. In het boek *The Peaceable Kingdom* werkt Hauerwas zijn visie op het christelijke narratief substantieel uit. Het grote christelijke narratief begint, zo betoogt hij, met Gods omgang met het volk Israël, dat geroepen is om met God te leven door Hem na te volgen en zo zijn karakter te weerspiegelen.⁴⁸ De eerste christenen zagen in Jezus van Nazareth de personificatie van het leven en de roeping van Israël en geloofden de weg van God te gaan door Jezus na te volgen.⁴⁹ Jezus werd door hen beschouwd als de belichaming van Gods rijk. In lijn met de eerste christenen staat de persoon van Jezus voor Hauerwas centraal in het christelijke narratief. Het is volgens Hauerwas door de dood en opstanding van Jezus dat de mogelijkheid ontstaat om een leven te leiden van vergeving en vrede. 'Indeed the very announcement of the reality of the kingdom, its presence here and now, is embodied in his life. In [Jesus] we see that living a life of forgiveness and peace is not an impossible ideal but an opportunity now present.'⁵⁰ De sleutel tot een dergelijk leven is de navolging van Jezus door imitatie. Wie Hem navolgt wordt onderdeel van de geloofsgemeenschap, een gemeenschap die leeft naar het verhaal van het koninkrijk Gods, en zichzelf leert verstaan binnen de kaders van dat verhaal.⁵¹ Daarbij kunnen gelovigen als 'agents in the history of the kingdom,' vanwege Jezus' kruis en opstanding, hun eigen zondige verleden onder ogen komen zonder ten onder te gaan aan schaamte of schuldgevoel.⁵² Dat schept niet alleen de onderlinge band met medegelovigen, anderen die zichzelf ook beschouwen als onderdeel van Gods verhaal, maar is ook de basis van de vorming van een karakter dat hoort bij een dergelijke perceptie. Het is daarom dat Hauerwas stelt dat '[as] I learn to locate my life within the kingdom of forgiveness found in Jesus' life, death and resurrection, I acquire those virtues of humility and courage that are necessary to make my life my own.'⁵³

Voor Hauerwas is de kern van het christelijke verhaal dus Jezus zelf, die in zijn onderwijs en leven de aandacht vestigt op het koninkrijk van God, een rijk van liefde, recht en vrede, waar hij zelf vervolgens de diepste betekenis van belichaamt.⁵⁴ Wie Hem navolgt, wordt onderdeel van Gods rijk en gaat zichzelf verstaan binnen het kader van dit grote verhaal. Daarmee wordt het verhaal van Gods rijk het fundament voor een geloofsgemeenschap waarbinnen bijpassende deugden worden aangewend en zo karakters moreel gevormd worden.

Christelijke morele karaktervorming en het grote christelijke narratief hangen in Hauerwas' ethiek dus nauw met elkaar samen. Het christelijke verhaal over Gods omgang met de mens in Israël en Jezus is bepalend voor iemands perceptie van de wereld als plaats waarin Gods Koninkrijk is doorgebroken en doorbreekt. Deze perceptie is vervolgens van invloed op de vorming van het eigen karakter. Hoe iemand de wereld leert verstaan bepaalt namelijk ook hoe iemand zichzelf gaat verstaan binnen dat grotere kader.⁵⁵ Dit zelf-verstaan geeft richting aan het leven en is bepalend voor iemands karakter en handelen. De manier waarop men als christen leeft, meer nog, de wijze waarop men christen is, wordt dus fundamenteel bepaald door hoe het karakter gevormd is door het grote verhaal over Gods koninkrijk zoals dat belichaamd werd door Jezus.

⁴⁸ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 77-78.

⁴⁹ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 78.

⁵⁰ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 85.

⁵¹ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 81-82.

⁵² Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 90.

⁵³ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 90.

⁵⁴ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 73.

⁵⁵ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 203.

Het beeld van morele karaktervorming dat naar voren komt, afgaand op Hauerwas' typering van het christelijke verhaal en de werkzaamheid daarvan, is dat het een voortgaand, organisch proces is. Als iemand zich blijvend verstaat binnen een bepaald groot verhaal wordt langzamerhand het karakter gevormd tot een karakter dat past bij dat verhaal. Ik noem het een organisch proces omdat Hauerwas mijns inziens veronderstelt dat de deugden die men aanwendt door zichzelf te verstaan binnen het verhaal van Gods koninkrijk, langzaam lijken te groeien door betrokkenheid bij een christelijke gemeenschap die drager is van dit verhaal. Zo groeien moed en nederigheid naarmate men leert zichzelf te beschouwen als door God vergeven. De oefening in geduld hoort bij het verhaal van Gods rijk omdat geduld nodig is om samen te leven met andere gelovigen in een wereld waar men het verhaal van het koninkrijk geen gehoor vindt. De deugd gastvrijheid vormt iemands karakter wanneer men als gemeenschap leert om anderen te zien als geliefd door God. Hoe meer men leert zichzelf te verstaan binnen het verhaal van God, hoe meer het karakter wordt gevormd.⁵⁶

Christelijke morele karaktervorming is in Hauerwas' optiek dus primair een proces van gestadige groei. Christen-zijn en de morele vorming die daarbij hoort houdt in dat iemand zich het verhaal van God steeds meer tot zijn eigen verhaal maakt.⁵⁷ In de volgende paragraaf ga ik in op de rol die betrokkenheid bij de christelijke gemeenschap daarbij speelt. Het punt dat ik hier wil maken is dat Hauerwas niet benoemt dat zelf-verstaan in het licht van Gods verhaal ook een aspect van radicale omkering en bijpassende karakterverandering kan betekenen. Terecht stelt Hauerwas dat karaktervorming een proces is dat voortdurende bekering behelst en een langdurig, zelfs levenslang proces is. Het is een 'journey we must undertake if we are to make the story of Jesus our story.'⁵⁸ Echter, uit het Nieuwe Testament zijn ook tal van voorbeelden te noemen dat morele karaktervorming (of transformatie) een momentaan gebeuren kan zijn. Het bekendste voorbeeld is dat van de apostel Paulus, die door een ontmoeting met de opgestane Heer een radicale verandering meemaakte die ook van invloed was op zijn karakter. Liefde voor christenen kwam in de plaats van haat. Door genade aangedreven ijver voor God kwam in de plaats van een gevoel van rechtvaardigheid door goede werken. Hoewel dit een bijzonder voorbeeld is en geen blauwdruk voor christelijke bekering en radicale karakterverandering, laat het wel zien dat morele verandering niet altijd alleen maar als een langdurig en procesmatig proces gedacht moet worden. Een dergelijk beeld van radicale omkering die van invloed is op het morele karakter, wordt ook opgeroepen in Handelingen 2:37-47. Hier wordt een beeld geschetst van de eerste bekeerlingen na de uitstorting van de Geest tijdens het Pinksterfeest. Morele aspecten die in deze perikoop genoemd worden als karakteristieken voor deze bekeerlingen zijn vreugde (vss 41 en 46), volharding (vs 42), geloof, (vs 44), mededeelzaamheid en vrijgevigheid (vss 44 en 45). Zonder een volledige exegese van deze perikoop te kunnen geven blijkt het gemeenschappelijke bekeringsmoment van grote invloed op de moraliteit van deze bekeerlingen en de gemeenschap die zij samen vormden. Zonder te veronderstellen dat deze morele verandering van het karakter alomvattend was, alsof plotseling alle zondige houdingen en neigingen plaats hadden gemaakt voor een geheiligd karakter, lijkt het er wel op dat er sprake was van een plotselinge groei in bepaalde christelijke deugden. Hoewel deze voorbeelden een vorming van het karakter als een voortgaand proces niet uitsluiten, laten ze wel zien dat morele karaktervorming vanuit Bijbels perspectief niet alleen maar als een organisch proces beschouwd moet worden, maar ook een direct karakter kan hebben.

Opmerkelijk is dat deze momentane en radicale karaktertransformatie in nauw verband staat met het werk van de heilige Geest. Dit pneumatologische aspect van morele karaktervorming krijgt in Hauerwas' ethiek amper aandacht. Karaktervorming wordt door hem primair beschouwd als een procesmatig gebeuren waarbij het grote narratief van Gods koninkrijk op organische wijze, door

⁵⁶ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 94.

⁵⁷ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 109.

⁵⁸ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 94.

blijvende betrokkenheid op de christelijke gemeenschap, vorm krijgt in de karakters van gemeenteleden.

Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat Hauerwas het grote christelijke narratief beschrijft aan de hand van de roeping van Israël en het onderwijs, leven, sterven en opstaan van Jezus van Nazareth. Vanzelfsprekend zijn dit kernelementen wanneer Gods omgang met de wereld wordt beschreven. Mijns inziens benadrukt Hauerwas terecht dat het koninkrijk van God en de belichaming daarvan in Jezus' leven en onderwijs de kern van het christelijke verhaal is. Echter, zeer opvallend is het dat Hauerwas geen woord wijdt aan de uitstorting van de heilige Geest als kernmoment in het grote christelijke verhaal. Zo wordt Jezus wel beschouwd als te imiteren voorbeeld, maar spreekt Hauerwas er in *The Peaceable Kingdom* niet over dat Jezus met de Geest vervuld was (Mattheüs 3:16, Lukas 4:14). Dit gegeven lijkt mij een belangrijke notie wanneer het leven van Jezus op aarde als navolgenswaardig wordt beschouwd. Tevens noemt Hauerwas de uitstorting van de Geest tijdens het Pinksterfeest niet als een kernelement in het christelijke narratief. Het christelijke narratief is het verhaal van Gods volk, Gods Zoon en Gods rijk, maar niet ook expliciet het verhaal van Gods Geest. Met zijn grote aandacht voor de synoptische evangeliën als kernverhalen binnen het grote christelijke narratief ligt het daarom voor de hand dat ingewijd worden in het christelijke verhaal navolging en imitatie van Jezus behelst. Navolging is immers een kernthema in de synoptische evangeliën. Deze actieve aspecten van het geloofsleven krijgen daardoor een grote nadruk in Hauerwas' visie op het christelijke narratief, en daarmee ook in zijn visie op christelijke morele karaktervorming. Expliciete aandacht voor het Pinksterfeest als kernmoment in het christelijke narratief zou de basis kunnen vormen voor een pneumatologische doordenking van christelijke morele karaktervorming en daarmee voor aspecten van morele vorming waarbij Gods handelen expliciet gethematiseerd wordt.

1.2.3 Gemeenschap als bron van karaktervorming

Hauerwas' visie op christelijke karaktervorming heb ik tot hiertoe beschreven aan de hand van de kernbegrippen karakter en narrativiteit. In de vorige paragraaf werd duidelijk dat dit laatste begrip nauw samenhangt met de christelijke gemeenschap. Het geldende grote narratief dat vorm geeft aan het gemeenschapsleven heeft vormende invloed op het karakter van de leden van die gemeenschap. Om zicht te krijgen op de rol die pneumatologie speelt in Hauerwas' visie op morele karaktervorming is het nodig om langer stil te staan bij de rol die hij toeschrijft aan de christelijke gemeenschap met betrekking tot karaktervorming.

In paragraaf 1.2.2 heb ik laten zien hoe in Hauerwas' ethiek het christelijke verhaal van invloed is op de vorming van het karakter. Iemands fundamentele overtuigingen, voortkomend uit dat grote verhaal, hebben een vormende werking op het karakter wanneer iemands zelf-verstaan wordt beïnvloed door het grote narratief waaruit deze overtuigingen voortkomen. In dat verband betoogt Hauerwas dat '[every] account of moral development must necessarily have educational implications. We must be given some exercises appropriate to the kinds of moral growth desired.'⁵⁹ De *educational implications* die Hauerwas voorstelt hangen nauw samen met een actieve betrokkenheid in de christelijke gemeenschap. Alleen daar kunnen vaardigheden geleerd worden die bij kunnen dragen aan de morele ontwikkeling die past bij het leven van een gelovige.⁶⁰ Binnen de kaders van de kerk kunnen gewoonten ontwikkeld worden die het karakter vormen. Daarbij is karaktervorming geen zaak van diep nadenken en vervolgens daar het handelen door laten bepalen, maar '[the] individual Christian's character is formed by his association with the community that embodies the language, rituals, and moral practices from which this particular form of life grows.'⁶¹ Individuele karaktervorming is dus een gemeenschappelijke aangelegenheid, waarbij basale geloofsovertuigingen eigen gemaakt worden door iemands betrokkenheid bij een gemeenschap die

⁵⁹ Hauerwas, *Community of Character*, 150.

⁶⁰ Hauerwas, *Community of Character*, 150.

⁶¹ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 210.

deze overtuigingen eigen gemaakt heeft en eigen maakt door middel van taal, rituelen en morele praktijken. Daarbij, zo stelt Hauerwas, vraagt het internaliseren van geloofsovertuigingen om een actieve, intentionele houding.⁶² Immers, als het karakter gevormd wordt door de gemeenschappen waar iemand deel van uitmaakt, en men beseft dat iedereen deel uitmaakt van verschillende christelijke en seculiere gemeenschappen, dan is het nog maar de vraag door welke gemeenschap iemands karakter het meest wordt gevormd. Het moet volgens Hauerwas daarom het commitment van de gelovige zijn om elk aspect van het karakter in overeenstemming te brengen met de richting (*determination*) die iemand in Christus heeft.⁶³ Levende voorbeelden in de kerk, mensen die hun karakter hebben laten vormen door het grote christelijke verhaal, zijn daarbij van onmisbaar belang.⁶⁴ Kortom, een christen is iemand die zijn karakter primair gevormd wil laten worden door het christelijke verhaal dat vorm krijgt in een christelijke gemeenschap en daarom langdurig en actief betrokken is op die gemeenschap. Immers, 'to be moral requires *constant training*, for the story that forms our lives requires nothing less than perfection – that is, *full participation* in an adequate story.'⁶⁵

Dat het christelijke verhaal vorm krijgt in de christelijke gemeenschap is nog te zwak uitgedrukt. Het christelijke verhaal is niet te begrijpen buiten de concrete geloofsgemeenschap als de vertolking en belichaming van dat verhaal, stelt Hauerwas.⁶⁶ 'That story requires the formation of a corresponding community which has learned to live in a way that makes it possible for them to *hear* that story.'⁶⁷ Juist de laatste woorden zijn typerend voor Hauerwas. Het verhaal van God vraagt niet in de eerste plaats om een gemeenschap die dit verhaal leest, interpreteert en dan concreet haar handelen daardoor laat bepalen, maar het vereist zo'n gemeenschap om dit verhaal van God met de wereld überhaupt te kunnen begrijpen (*hear*). De gemeenschap vormt dan ook het fundamentele interpretatiekader voor het begrijpen van het christelijke verhaal van Gods omgang met de wereld in Israël en Jezus. Omdat juist dit verhaal zo vormend is voor het morele karakter van gelovigen, zouden we kunnen stellen dat de kern van deze karaktervorming dus niet het verhaal op zich is, maar de manier waarop dit verhaal vertolkt en geleefd wordt door de geloofsgemeenschap waar men deel van uitmaakt.

In de ethiek van Hauerwas staan het grote christelijke narratief en de christelijke gemeenschap waar dit narratief geleefd wordt dus in nauw verband met elkaar. Alleen door actief betrokken te zijn op een christelijke gemeenschap waar in gehoorzaamheid aan God geleefd wordt, waar gezocht wordt naar manieren om vorm te geven aan Gods koninkrijk hier en nu, kan iets begrepen worden van wat het christelijke verhaal betekent.⁶⁸ Dat begrip vormt vervolgens de basis voor iemands morele karaktervorming. De gemeenschap is in Hauerwas' optiek wat dat betreft het onmisbare interpretatiekader van het christelijk narratief en van fundamenteel belang voor christelijke morele karaktervorming.

Hauerwas' grote nadruk op de christelijke gemeenschap heeft bij verschillende theologen kritiek opgeroepen. Zo ook bij de ethicus Patrick Nullens. Hoewel hij Hauerwas volgt wat betreft het belang van de geloofsgemeenschap voor de christelijke ethiek, heeft hij kritiek op de rol die de gemeenschap speelt in Hauerwas' visie op christelijke morele vorming. De geloofsgemeenschap, hoe belangrijk die ook moge zijn voor morele vorming, wordt overgewaardeerd. Daarbij verwart

⁶² Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 213.

⁶³ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 213.

⁶⁴ Hauerwas, *Community of Character*, 150.

⁶⁵ Hauerwas, *Community of Character*, 151 (Cursivering BvD).

⁶⁶ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 97.

⁶⁷ Michael Cartwright, "Afterword: Stanley Hauerwas's Essays in Theological Ethics: A Reader's Guide," in *The Hauerwas Reader*, red. John Berkman en Michael Cartwright (Durham and London: Duke University Press, 2001), 632-633 (Cursivering BvD).

⁶⁸ Michael Cartwright, "Afterword", in *The Hauerwas Reader*, 632-633.

Hauerwas 'de *plaats* van morele groei met de *bron* van morele groei.'⁶⁹ Dit punt houdt verband met de visie op God en de Schrift. God is geregeld ook een 'tegenover' van de kerk.⁷⁰ Dat blijkt uit de wijze waarop hij zich ook in zijn geboden openbaart, geboden die tegen de haren van kerkmensen in kunnen strijken. Het gezag van de Schrift is in de traditie van de Reformatie dan ook niet geheel afhankelijk van de lezing van gemeenteleden, maar staat daar ook los van en kan de christelijke gemeenschap daardoor ook confronteren.⁷¹

Ik volg Nullens in zijn kritiek en betrek deze op de rol van de heilige Geest in de christelijke gemeenschap. In de ethiek van Hauerwas kan het christelijke verhaal, dat aan de basis ligt van christelijke morele karaktervorming, niet begrepen worden los van de christelijke gemeenschap. Alleen waar in gehoorzaamheid aan God geleefd wordt, in navolging van Christus en zijn navolgers, is het grote christelijke narratief te begrijpen. De vraag daarbij is of Hauerwas op dit punt, als het gaat om christelijke morele karaktervorming, niet teveel nadruk legt op de interpreterende gemeenschap en tekort doet aan het werk van de heilige Geest ten opzichte van de gemeenschap en in de individuele gelovige. Heeft de geschiedenis niet uitgewezen dat soms hele christelijke gemeenschappen een interpretatie gaven van het christelijke narratief dat achteraf gezien als on-Bijbels werd getypeerd? Ik denk bijvoorbeeld aan de slavenhandel van de 17^e en 18^e eeuw, maar ook kleinere voorbeelden zijn denkbaar. Een christelijke gemeenschap kan in haar overtuigingen, in haar doen en laten, een richting opgaan die afwijkt van wat in lijn is met het leven, sterven en opstaan van Jezus Christus. In het voorbeeld van de slavenhandel waren het een aantal enkelingen die opstonden tegen de geldende praktijken en daarmee tegelijkertijd kritiek hadden op de interpretatie van het grote christelijke verhaal. Zou het kunnen zijn dat deze enkelingen, tegen de interpretatie van de gemeenschap in, een alternatieve visie geven op het leven in navolging van Christus die dus niet opkomt uit de gemeenschap zelf? Zou het kunnen dat zij geïnspireerd door de Geest een kritisch tegengeluid lieten horen dat niet opkwam uit de christelijke gemeenschap en haar interpretatie van het christelijke narratief?

1.2.4 Conclusie

Op basis van het bovenstaande kunnen er een aantal concluderende opmerkingen gemaakt worden over de rol van pneumatologie in de vroegere werken van Hauerwas.

In *Character and the Christian Life* betreft Hauerwas morele karaktervorming op het begrip heiliging. Omdat Hauerwas de vorming van het morele karakter duidt in termen van heiliging en karaktervorming ook lijkt te beschrijven als een proces dat niet altijd volledig afhankelijk is van menselijke actieve inzet, speelt de pneumatologie in *Character and the Christian Life* impliciet een rol. Opmerkelijk blijft het echter dat Hauerwas niet expliciet op een noemer brengt hoe het werk van de heilige Geest van invloed is op morele karaktervorming. Des te opmerkelijker is het dat in Hauerwas' uitwerking van de notie van karaktervorming in *The Peaceable Kingdom* en *A Community of Character* het werk van de heilige Geest met betrekking tot christelijke morele karaktervorming noch expliciet, noch impliciet aan de orde wordt gesteld. Morele karaktervorming vindt plaats, zo stelt Hauerwas, doordat het christelijke narratief een vormende werking heeft op de karakters van hen die deel uitmaken van geloofsgemeenschappen die dit narratief in hun samenleven handen en voeten geven. Waar het er in *Character and the Christian Life* nog op leek dat Hauerwas zijn visie op morele karaktervorming ook vanuit pneumatologisch perspectief zou uitwerken, is in zijn daaropvolgende werken gebleken dat hij de morele vorming van gelovigen fundamenteel betreft op het christelijke verhaal en de christelijke gemeenschap als drager daarvan, zonder daarbij het werk van de Geest te thematiseren.

Hauerwas beschouwt de morele vorming van het karakter met name als een organisch proces dat plaatsvindt doordat iemand blijvend actief betrokken is op de christelijke gemeenschap. In een dergelijk begrip van morele karaktervorming laat Hauerwas naar mijn idee onvoldoende

⁶⁹ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 158. Cursief origineel.

⁷⁰ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 158.

⁷¹ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 158.

ruimte voor de mogelijkheid van een direct en momentaan ingrijpen door de heilige Geest die aspecten van het morele karakter radicaal kan veranderen. Ook mist er een pneumatologische doordenking van de rol die het christelijke narratief en de christelijke gemeenschap spelen in morele karaktervorming. Zo roept Hauerwas' grote nadruk op de geloofsgemeenschap als interpreterende gemeenschap, en met name het uitblijven van een pneumatologische doordenking op dit punt, de vraag op of in Hauerwas' ethiek genoeg ruimte gelaten wordt voor kritische tegenstemmen. Ook blijft in het vroege werk van Hauerwas de vraag onbeantwoord waarom iemand het christelijke verhaal voortdurend zou blijven aanvaarden als het verhaal dat primair het morele karakter vormt. Een beantwoording van deze vraag vanuit pneumatologisch perspectief is mijns inziens nodig omdat de fundamentele betrokkenheid op het christelijke verhaal in de eerste plaats te maken lijkt te hebben met het werk van de heilige Geest die mensen bindt aan de Jezus, degene om wie het christelijke narratief in de kern draait. Met Hauerwas' grote nadruk op het belang van het christelijk narratief voor de morele karaktervorming van gelovigen blijft nog onduidelijk waarom men zich tot dat narratief zou verhouden.

Kortom, de voorlopige conclusie is dat er ten dele sprake lijkt te zijn van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Impliciet krijgt de pneumatologie aandacht door karaktervorming te duiden in termen van heiliging, maar expliciet wordt het werk van de Geest niet gethematiseerd, ook niet op punten waar dit voor een goed begrip van de christelijke morele karaktervorming van belang is. Het gevolg hiervan is dat, als het gaat om christelijke morele karaktervorming, er een overwaardering zichtbaar is voor de menselijke activiteit ten koste van het werk van Gods Geest als degene die het karakter van de gelovige en het ethische leven van de christelijke gemeenschap vormt.

1.3 MORELE KARAKTERVORMING IN DE PNEUMATOLOGIE VAN HAUERWAS EN WILLIMON

In de veertig jaar dat Hauerwas theologische essays en boeken uitbracht heeft hij de persoon en het werk van de Geest niet substantieel en thematisch behandeld. In 2015, bij het verschijnen van zijn laatste monografie, kwam hier verandering in. Samen met William Willimon publiceerde hij toen *The Holy Spirit*.⁷² Hierbij moet niet gedacht worden aan een vuistdik pneumatologisch werk. Het is een dun boekje waarin Hauerwas en Willimon in vier hoofdstukken de thema's triniteit, Pinksteren, heiliging en eschatologie uitwerken. Vanwege de eerdere constatering dat er in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming sprake is van een pneumatologisch manco, is de vraag van belang hoe Hauerwas en Willimon in *The Holy Spirit* het werk van de heilige Geest betrekken op de vorming van het karakter. Wat dat betreft valt in *The Holy Spirit* meteen op dat de vorming van het morele karakter van gelovigen niet als apart thema wordt behandeld. Dit werk moet dan ook niet beschouwd worden als een bewuste aanvulling op dit kernthema in Hauerwas' ethiek. Toch wordt de persoon en het werk van de Geest op een aantal punten expliciet of impliciet betrokken op het thema karaktervorming.

1.3.1 De plaats van Pinksteren in het christelijke narratief

In het werk van Hauerwas en Willimon wordt een heel hoofdstuk gewijd aan het Pinksterfeest. Hauerwas en Willimon, die Pinksteren de geboorte van de kerk noemen, benadrukken dat door de uitstorting van de heilige Geest de kerk het lichaam van Christus voor de wereld wordt, als een voortgaande bevestiging dat Jezus Christus Heer is.⁷³ Dat de kerk bestaat bij de gratie van de Geest zou van invloed moeten zijn op hoe de kerk zichzelf verstaat, zo stellen Hauerwas en Willimon.⁷⁴ De kerk is de plek waar vertrouwd moet worden op de Geest als '*the agent of renewal*'.⁷⁵ Dat houdt volgens hen in dat kerken enerzijds hun gemeenschapsleven niet te veel moeten laten bepalen door

⁷² Stanley Hauerwas en William H. Willimon, *The Holy Spirit* (Nashville: Abingdon Press, 2015).

⁷³ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 39.

⁷⁴ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 45.

⁷⁵ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 45.

vastgeroeste patronen en gewoonten die niet aansluiten bij de huidige tijd, anderzijds dat kerken er niet van uit moeten gaan dat de sociale relevantie van de christelijke gemeenschap primair gelegen is in het toepassen van hedendaagse inzichten over bijvoorbeeld leiderschap en sociologische impact van gemeenschappen.⁷⁶ Opmerkelijk is het dat Hauerwas en Willimon hier niet duidelijk maken hoe de Geest als *agent of renewal* de kerk vernieuwt. Hoe het vernieuwende van de Geest gedacht moet worden, ook met betrekking tot de morele karaktervorming van gemeenteleden, blijft onduidelijk.

Kortom, anders dan in eerder werk van Hauerwas wordt nu de uitstorting van de heilige Geest en de betekenis daarvan voor de kerk op een noemer gebracht. De kerk is een gemeenschap die bestaat bij de gratie van de Geest die, zoals hij rustte op het aardse lichaam van Jezus, rust op de christelijke gemeenschap. Welke betekenis het verhaal van Pinksteren echter heeft binnen het grote christelijke narratief, dat in eerder werk van Hauerwas van primair belang is gebleken voor de morele vorming van het karakter, werken Hauerwas en Willimon niet uit.

Met hun hoofdstuk over Pinksteren geven Hauerwas en Willimon impliciet antwoord op de kritiek van Nullens die ik in 1.2.3 beschreef. De geloofsgemeenschap wordt niet enkel meer beschreven als *bron* van morele karaktervorming, maar nu ook meer als de *plaats* waar dit gebeurt.⁷⁷ Binnen de kaders van de christelijke gemeenschap is het immers de Geest die werkt als kracht tot vernieuwing. Dat neemt niet weg dat Hauerwas en Willimon niet substantieel ingaan op het punt dat ik in lijn van Nullens' kritiek hebt gemaakt, namelijk hoe een verdiscontering van de eventuele kritische stem van de Geest binnen de christelijke gemeenschap een ander beeld geeft van christelijke morele karaktervorming door een perceptie van de werkelijkheid die gevormd is door het christelijke narratief.

1.3.2 Karaktervorming door ingrijpen van de Geest

Waar in het eerdere werk van Hauerwas exclusief sprake was van een organisch begrip van morele karaktervorming, wordt in *The Holy Spirit* ook een ander beeld geschetst. Hoewel niet als apart gethematiseerd punt wordt Petrus' momentane en radicale karakterverandering genoemd als werking van de heilige Geest. Van laffe volgeling die zijn Heer verloochende in de nacht voorafgaand aan de kruisiging, veranderde hij in een moedige getuige van de opgestane Christus.⁷⁸ Hier geen gestadige groei van moed, maar een radicale inbreking van de Geest die van invloed was op het morele karakter van Petrus. Hauerwas en Willimon noemen dit voorbeeld van Petrus wel, maar gebruiken dit niet voor verdere theologische reflectie op de rol van de Geest in de vorming van het karakter. Hoe dit aspect van radicale vorming zich verhoudt ten opzichte van de organische vorming door betrokkenheid op het christelijke verhaal, blijft onderbelicht. Daarom blijft de vraag staan hoe een verdiscontering van de directe werking van de Geest als transformerende kracht van invloed is op Hauerwas' theologisch-ethische visie op christelijke morele karaktervorming.

1.3.3 De heilige Geest en vriendschap

In het derde hoofdstuk van *The Holy Spirit* betrekken Hauerwas en Willimon het werk van de heilige Geest op het leven van de gelovigen en op de thematiek van heilig leven.⁷⁹ Hauerwas en Willimon baseren hun begrip van heiliging daarbij in de eerste plaats op de theologie van John en Charles Wesley.⁸⁰ Voor deze broers was heiliging niet in de eerste plaats een zaak van grote inzet om een te hoog gegrepen doel – namelijk *perfection* – te behalen. Heiliging behelste voor hen juist ook een passief aspect: 'The saints never try to be saints: it just turns out that way as a gift of the Holy Spirit.'⁸¹ In lijn met de Wesleys stellen Hauerwas en Willimon dus dat heiliging een gave van de Geest

⁷⁶ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 45.

⁷⁷ Nullens, *Verlangen naar het goede*, 158.

⁷⁸ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 36.

⁷⁹ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 61-83.

⁸⁰ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 61.

⁸¹ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 63.

is. Bij heiliging moet niet gedacht worden aan individuele levens die beter en heiliger worden. Nee, '[in] scripture holiness is not an individual achievement but rather a communal reflection of *God's* glory and holiness.'⁸² Heiliging moet dus primair begrepen worden als iets dat van toepassing is op de gemeenschap als geheel, niet als een beschrijving van iemands individuele staat. Deze nadruk op de gemeenschap, die al eerder in Hauerwas' visie op christelijke morele vorming zichtbaar is geworden, komt in *The Holy Spirit* herhaaldelijk terug. Zo stellen Hauerwas en Willimon dat de Geest die Jezus aan zijn leerlingen beloofde, de Geest van de Waarheid, hen zou leren om van elkaar te houden zoals Jezus van hen hield.⁸³ De liefdevolle vriendschap tussen Jezus en zijn leerlingen, bewerkt door de Geest, krijgt vorm in de vriendschappen tussen hen die leerling van Jezus zijn. Hauerwas en Willimon stellen dan ook dat '[to] be made holy by the work of the Holy Spirit is to be made part of a community of truth that makes friendship possible in a world of violence and lies.'⁸⁴ Het is dus door de Geest, die gelovigen betreft op Christus, dat op waarheid gebaseerde vriendschappen mogelijk zijn. Deze vriendschappen zijn volgens Hauerwas en Willimon een onmisbaar aspect van wat het betekent om heilig te leven. Heiliging is volgens hen ondenkbaar zonder vriendschapsrelaties in de christelijke gemeenschap. Sterker nog, het heiligende werk van de Geest kan niet los gedacht worden van vriendschappen omdat de Geest mensen in liefde op elkaar betreft: [From] a Christian point of view a spirituality that does not entail growth in virtue, and in particular growth in the active love of neighbor, cannot be the work of the Holy Spirit.⁸⁵ Hier vallen twee zaken op die van belang zijn. In de eerste plaats betrekken Hauerwas en Willimon het werk van de heilige Geest expliciet op de vorming van het christelijke karakter. Groei in deugden beschouwen zij immers als inherent aan het werk van de Geest. Daarmee klinkt er een ander geluid dan in Hauerwas' ethiek van vóór *The Holy Spirit*, waar Hauerwas het werk van de heilige Geest alleen in *Character and the Christian Life* impliciet betrok op morele karaktervorming. Ten tweede valt op dat karaktervorming in nauw verband staat met de christelijke gemeenschap en het vormende werk van de Geest ook primair binnen dit kader gezien moet worden. Deze nadruk op de gemeenschap is wel typerend voor Hauerwas' ethiek.

1.3.4 Conclusie

Ik heb betoogd dat in het vroege ethische werk van Hauerwas over christelijke morele karaktervorming sprake is van een pneumatologisch manco. Dat dit manco zijn hele ethische oeuvre bevat is eerder door anderen betoogd.⁸⁶ Van belang is hierbij dat dit kritische geluiden zijn die klonken voor 2015. Immers, in *The Holy Spirit*, dat Hauerwas in 2015 samen met William Willimon uit heeft gebracht, wordt onder andere impliciet en expliciet aandacht gegeven aan de wijze waarop het werk van de Geest van invloed is op het morele christelijke leven. Een belangrijke vraag is in hoeverre na dit werk over de Geest nog gesproken kan worden van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

Op een aantal punten gaan Hauerwas en Willimon expliciet in op de invloed die het werk van de heilige Geest heeft op de vorming van het morele karakter van de gelovige. Het voorbeeld van Petrus laat zien dat Geestvervulling kan betekenen dat ondeugden in korte tijd plaats maken voor deugden die passen bij een leerling van Jezus. De Geest vernieuwt, zo wordt in het leven van Petrus duidelijk. Ook in de geloofsgemeenschap als geheel moet men vertrouwen op de Geest als *agent of renewal*. Die vernieuwing wordt zichtbaar in het leven van gelovigen doordat ze door de Geest op elkaar betrokken worden in vriendschappen die gebaseerd zijn op waarheid. De Geest als *agent of renewal* en *Spirit of Truth* heiligt mensen door hen in liefde te betrekken op elkaar, de gemeenschap die in hun samenleven wijst op Christus.⁸⁷

⁸² Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 69. Corsief origineel.

⁸³ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 75.

⁸⁴ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 76. Corsief origineel.

⁸⁵ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 78. Corsief origineel.

⁸⁶ Nico Koopman, "The Role of Pneumatology in the Ethics of Stanley Hauerwas," *Scriptura* 79 (2002): 33-40.

⁸⁷ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 77.

Kortom, Hauerwas en Willimon betrekken hun theologische doordenking van de persoon en het werk van de heilige Geest af en toe expliciet op de thematiek van de morele karaktervorming van gelovigen. In hun hoofdstuk over Pinksteren, waar zij stellen dat de kerk bestaat bij de gratie van de Geest, blijkt dat morele karaktervorming zoals Hauerwas dat in zijn ethiek heeft uitgewerkt ook impliciet pneumatologisch geduid wordt. In Hauerwas' ethiek is de geloofsgemeenschap immers van essentieel belang voor de morele vorming van het karakter.

Toch zijn er op een aantal kernpunten in de visie van Hauerwas op morele karaktervorming waar een pneumatologische doordenking nodig blijft. Te meer ook omdat Hauerwas en Willimon zelf stellen dat '[the] proper task of *Christian* ethics is to display how the Holy Spirit makes a difference for Christian living.'⁸⁸ Op een aantal punten met betrekking christelijke morele karaktervorming als aspect van het christelijke leven maken Hauerwas en Willimon, maar ook Hauerwas zelf in zijn eerdere werk, te weinig inzichtelijk hoe de Geest een verschil maakt in de vorming van karakters van hen die volgeling van Jezus zijn.

Bij het eerste punt waar wat dat betreft nog van een manco sprake is, bieden Hauerwas en Willimon in *The Holy Spirit* wel een aanzet die behulpzaam is voor verdere pneumatologische doordenking. Het voorbeeld van de radicale en momentane karaktertransformatie van Petrus door de uitstorting van de Geest is een voorbeeld van hoe de Geest kan werken. Het biedt een aanzet tot verdere doordenking over hoe deze werking van de Geest in verhouding staat tot de organische vorming van het karakter door blijvende betrokkenheid op de christelijke gemeenschap.

Een tweede punt waar *The Holy Spirit* ook een eerste stap zet tot verdere pneumatologische doordenking, is bij de vraag welke plaats het verhaal van Pinksteren heeft binnen het christelijke narratief. In het eerdere werk van Hauerwas speelt de uitstorting van de Geest geen expliciete rol in het verhaal over Gods omgang met mensen zoals dat zichtbaar is geworden in het volk Israël en de persoon van Jezus. Door een hoofdstuk te wijden aan de uitstorting van de Geest met Pinksteren en dit te benoemen als het feest waarbij de kerk geboren werd, thematiseren Hauerwas en Willimon Pinksteren expliciet. Echter, zij maken niet duidelijk hoe het Pinksterverhaal van invloed is op de rest van het christelijke narratief.

Ten derde is in paragraaf 1.2 duidelijk geworden dat in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming het christelijke narratief en de christelijke geloofsgemeenschap een cruciale rol spelen in de morele karaktervorming van gelovigen. In *The Holy Spirit* maken Hauerwas en Willimon niet expliciet hoe het werk van de heilige Geest van invloed is op de rol die het christelijke verhaal en de geloofsgemeenschap spelen in de vorming van het morele karakter. Zoals genoemd moet *The Holy Spirit* dan ook niet beschouwd worden als een bewuste reactie op een pneumatologisch manco in Hauerwas' ethische werk over dit thema. Dit zorgt er echter voor dat er een pneumatologische doordenking nodig blijft over de manier waarop de heilige Geest een kritisch tegenover van de geloofsgemeenschap kan zijn of mensen kan inspireren om een kritisch geluid te vertolken. Ook mist als vierde punt het pneumatologisch perspectief op de vraag waarom het christelijke narratief voortdurend het primair vormende narratief kan blijven voor hen die onderdeel zijn van een christelijke geloofsgemeenschap. Zowel in het eerdere werk van Hauerwas, alsook in *The Holy Spirit*, blijft dit onderbelicht.

⁸⁸ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 67. Cursief origineel.

HOOFDSTUK 2: DE HEILIGE GEEST ALS VERTEGENWOORDIGER

2.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk richt ik mij op de Nederlandse theologe Akke van der Kooi. In 2006 verscheen van haar hand *De ziel van het christelijk geloof: Theologische invallen bij de praktijk van geloven*.⁸⁹ Dit theologische werk is opgedeeld in twee delen. In het eerste deel van haar boek gaat Van der Kooi in op de vraag wat een christelijke manier van spreken over God is, om vervolgens in het tweede deel dit spreken toe te passen op onder andere de ecclesiologie. Het hele tweede deel staat daarbij in het teken van de pneumatologie. Hoewel Van der Kooi niet uitgebreid ingaat op de hoofdthematiek van deze thesis, namelijk christelijke morele karaktervorming, biedt zij in *De ziel van het christelijk geloof* wel pneumatologische handvatten die bruikbaar zijn in gesprek met Hauerwas hierover, zoals duidelijk wordt in onderstaand fragment uit de inleiding:

‘De God van de Schriften heeft zijn laatste woord in Jezus gezegd. Jezus is terug naar zijn Vader. De mensen die nu leven moeten dat doen. Zij zijn het subject: zij brengen het geheim van Jezus’ zijn met de Vader ter sprake in deze wereld.’ Het verhaal van Jezus met God verdwijnt om te verschijnen waar het wordt bewaarheid in het leven van de gemeenschap. Het profiel van christelijk leven moet niet christocentrisch (als navolging) maar christomorf (=pneumatologisch: als het leven uit de Geest) worden getekend. Al onze gemeenschapsvormen zijn nog onderweg naar hun oorsprong zoals die in het verhaal van Pinksteren staat uitgetekend: in praktijken die door de Geest zijn geïnspireerd.⁹⁰

Een grote overeenkomst met de ethiek van Hauerwas is dat het verhaal van Jezus, aldus Van der Kooi, nu vorm krijgt in de christelijke gemeenschap. Een verschil met de ethiek van Hauerwas volgt echter gelijk. Waar Hauerwas de navolging en imitatie van Christus benadrukt als, in Van der Kooi's woorden, profiel van het christelijke leven, benadrukt Van der Kooi juist dat het christelijke gemeenschapsleven pneumatologisch getekend moet worden. Ze stelt dan ook dat ‘het gegeven van de cesuur van Pinksteren onvoldoende is verwerkt in het geloofsverstaan van de gemeente.’⁹¹ Deze stelling sluit aan bij mijn punt van kritiek zoals ik dat verwoordde in paragraaf 1.2.2, namelijk dat Hauerwas te weinig aandacht geeft aan de uitstorting van de Geest op Jezus en de eerste gelovigen en de implicaties die dat heeft op zijn duiding van christelijke morele karaktervorming.

De stelling van Van der Kooi in *De ziel van het christelijk geloof* is dat ‘met de cesuur van Pinksteren in de theologie en geloof nog onvoldoende is gerekend.’⁹² Als onderbouwing van die stelling werkt ze een aantal systematisch-theologische inzichten uit over de persoon en het wezen van de Geest, die zij betreft op het christelijke leven. Zo staat zij onder andere stil bij verschillende aspecten van de Geest als Vertegenwoordiger.⁹³ Deze noties pas ik in paragraaf 2 toe op de thematiek van morele karaktervorming, waarna ik in de conclusie antwoord geef op deelvraag 3. Vervolgens, in paragraaf 3, verbind ik deze noties met Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Waar Hauerwas een beeld schetst van morele karaktervorming dat doet denken aan organische groei, waarbij het karakter gevormd wordt wanneer iemand betrokken is op een christelijke gemeenschap, vestigt Van der Kooi de aandacht op de Geest als degene die radicaal kan inbreken in iemands leven. De implicaties die dit heeft voor de morele vorming van het karakter bepalen de aandacht bij het eigene van Gods handelen door de Geest met betrekking tot christelijke morele karaktervorming. In de laatste paragraaf sta ik stil bij de vraag in hoeverre Van der Kooi's

⁸⁹ Akke van der Kooi, *De ziel van het christelijk geloof: Theologische invallen bij de praktijk van geloven* (Kampen: Kok, 2006)

⁹⁰ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 11. De quote aan het begin van dit citaat betreft Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 107.

⁹¹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 11.

⁹² Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 11.

⁹³ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 101-117.

pneumatologische inzichten over de Geest als Vertegenwoordiger een toevoeging vormen op de visie van Hauerwas op christelijke morele kerkatervorming.

2.2 DE TEGENWOORDIGHEID VAN DE GEEST ALS VERTEGENWOORDIGER

De ziel van het christelijk geloof is een systematisch-theologisch werk dat in het verlengde ligt van Van der Koois proefschrift over de Nederlandse theoloog O. Noordmans (1871-1956).⁹⁴ Aan de pneumatologische perspectieven op de christelijke gemeenschap en het ethische leven van de gelovige die Van der Kooi uitwerkt, ligt dan ook met name de theologie van Noordmans ten grondslag. Voortdurend verhoudt Van der Kooi zich tot Noordmans, met name in het eerste deel van *De ziel van het christelijk geloof*. Dat wil niet zeggen dat in *De ziel van het christelijk geloof* de stem van Noordmans zo hard klinkt dat die van Akke van der Kooi onhoorbaar wordt. Met name in het tweede deel van haar boek, het deel dat ik in gesprek breng met Hauerwas, werkt Van der Kooi haar eigen visie uit op de rol van de Geest met betrekking tot de christelijke gemeenschap, waarbij zij doordenkt op de inzichten van het eerste deel dat meer expliciet op de theologie van Noordmans is geënt.⁹⁵

In hoofdstuk 7 van *De ziel van het christelijk geloof* staat Van der Kooi stil bij de pneumatologische dimensie van de geloofsgemeenschap.⁹⁶ In de inleiding van dit hoofdstuk stelt ze zichzelf de vraag wat deze pneumatologische dimensie toevoegt aan de theologie. Vervolgens schrijft Van der Kooi: 'Ons bestaan als individu en als gemeenschap ligt ingevouwen in de Geest van liefde waarvan het getuigenis van Jezus Christus spreekt. Die Geest van liefde doet iets in het leven van de mens. De vraag is: waar hebben we het dan over?'⁹⁷ Van der Kooi werkt deze vraag uit door een aspect van het werk van de heilige Geest, namelijk het werk van de Geest als Vertegenwoordiger, te betrekken op het christelijke leven. Hieronder geef ik deze visie, waarbij ik aansluit bij de hierboven geciteerde vraag, maar deze doorvertaalt naar de thematiek van christelijke morele karaktervorming. Daarmee leg ik de verbinding met de these van Hauerwas en Willimon uit *The Holy Spirit*, namelijk dat 'the proper task of truly Christian ethics is to display how the Holy Spirit makes a difference for Christian living.'⁹⁸

2.2.1 Het christomorfe karakter van de geloofsgemeenschap

Voordat ik de aandacht vestig op de hierboven gestelde vraag, is het van belang helder zicht te hebben op Van der Koois verstaan van het begrip 'Geest'. Ze wil ten eerste 'Geest' niet substantieel-ontologisch verstaan, als een tegenover van materie, lichaam en natuur. Ook moet Geest niet verstaan worden op antropologische wijze, als bewustzijn of spirituele kracht in de mens.⁹⁹ Nee, Van der Kooi verstaat Geest als 'Das Sein-Können eines Einen in oder bei einem Anderen.'¹⁰⁰ Daarmee verstaat zij Geest primair als 'intentionele structurering'.¹⁰¹ 'De Geest laat de dingen niet zoals ze zijn; wat door de Geest vorm heeft aangenomen, wordt weer tot het materiaal van een nieuwe formering.'¹⁰² Het primaire aspect van Van der Koois Geestbegrip heeft dus te maken met activiteit, met dynamiek. De Geest structureert, ordent en verandert bewust dat wat blijkbaar structurering

⁹⁴ Akke van der Kooi, *Het heilige en de heilige Geest bij Noordmans: Een schets van zijn pneumatologisch ontwerp* (Kampen: Kok, 1992).

⁹⁵ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 12.

⁹⁶ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 101. Hoofdstuk 7 draagt de titel 'Tegenwoordigheid van Geest en de vrijheid van de christen: Over de pneumatologische dimensie in de leer van de kerk.'

⁹⁷ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 102.

⁹⁸ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 67. Cursief origineel.

⁹⁹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 104.

¹⁰⁰ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 104. Van der Kooi neemt hier het formele Geestbegrip van Eckhard Lessing over. Eckhard Lessing, 'Geist/Heiliger Geist/Geistesgaben', V: Dogmatisch und ethisch, in *Theologische Realenzyklopädie*, Band 12, 218.

¹⁰¹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 104.

¹⁰² Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 104.

nodig heeft. De Geest schept orde en structureert op een manier die buiten het menselijke vermogen ligt.¹⁰³ Van der Kooi verbindt deze typering van het werk van de Geest met de christelijke geloofsgemeenschap. Ze onderscheidt, op basis van het Bijbels getuigenis, drie manieren waarop de relatie tussen God en mens zichtbaar wordt: affirmatie van de wereld, onder kritiek stellen van de wereld en de transformatie van de wereld. Deze drie momenten worden vertolkt door Jezus' leven, zijn sterven en opstanding. Het leven van de christelijke gemeenschap beschouwt Van der Kooi daarbij als een *performance* waarbij deze drie momenten steeds opnieuw worden doorlopen.¹⁰⁴ 'Geestesgemeenschap is derhalve *christomorf* (wat iets anders is dan christocentrisch).'¹⁰⁵ Van der Kooi bedoelt hiermee dat Jezus Christus het hele gemeenschappelijke leven bepaalt en vormt, zowel haar handelen alsook haar intermenselijke relaties, maar dat het de Geest is die dit getuigenis over Jezus Christus tegenwoordig stelt. De Geest is wat dat betreft Vertegenwoordiger. De christelijke gemeenschap kan in haar samenleven iets van Christus vormgeven doordat Christus present wordt gesteld door de Geest als Vertegenwoordiger zowel in individuele gelovigen alsook in de gemeenschap als geheel werkzaam is. Deze term, die Van der Kooi uit het Duits ontleent (*Vergegenwärtigung*) betekent zoveel als representatie, 'iets voor ogen stellen'.¹⁰⁶ De heilige Geest als Vertegenwoordiger kan 'het afwezige aanwezig maken en voorbij aardse geschiedenis weer present stellen.'¹⁰⁷ De typering van de rol van de Geest als Vertegenwoordiger geeft zo inhoud aan het concrete van de werking van de Geest.¹⁰⁸

2.2.2 De Geest als Vertegenwoordiger

Vanuit het perspectief van de Bijbelse noties affirmatie, kritiek en transformatie als momenten in de betrekking van God tot mens, werkt Van der Kooi vier modi van Geest-tegenwoordigheid uit. Ze beschrijft daarbij hoe deze verschillende vormen van tegenwoordigheid van de Geest het leven van de gelovigen oriënteert en ondersteunt.¹⁰⁹

2.2.2.1 De Geest als levensadem

Als eerste is de Geest levensadem. Met andere woorden, God is tegenwoordig in levende wezens met zijn scheppende kracht. In de taal van mensen, in de ontmoeting, kan er iets van de Geest belichaamd en zichtbaar worden. Zo kan er gesproken worden over een eschatologisch moment in de werkelijkheid van alledag.¹¹⁰ 'Tegenwoordigheid van Geest heeft een specifieke kwaliteit: ze is levengevend, affirmerend, maar ook transformerend, bevrijdend, richtinggevend, ze vraagt om een respons [...]. Het geloof in deze Geest houdt het vertrouwen levend dat ieder nieuw ogenblik de mogelijkheid in zich bergt, dat de dingen er anders uit kunnen gaan zien, in micro- en macroverhoudingen.'¹¹¹ Van der Kooi benadrukt hier het transformerende werk van de heilige Geest. Als ze spreekt over 'een eschatologisch moment in de werkelijkheid van alledag', laat zij een geluid doorklinken over het werk van de Geest dat volgens mij getypeerd kan worden als momentaan, radicaal inbrekend. De Geest werkt transformerend en laat de dingen er anders uitzien dan voorheen. Als de gelovige vervuld is met déze Geest, mag men dus ook hopen op de transformerende werking van de Geest met betrekking tot het karakter. Het is immers de Geest die richting geeft. Dat moet volgens mij niet alleen verstaan worden als leiding biedend in het dagelijkse leven als het gaat om inzicht bij te maken keuzes, maar ook richtinggevend als het gaat om de richting van de innerlijke neigingen. Zo verstaan is de Geest als levensadem scheppend aanwezig in

¹⁰³ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 104.

¹⁰⁴ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106.

¹⁰⁵ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106. Cursivering origineel.

¹⁰⁶ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106.

¹⁰⁷ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106.

¹⁰⁸ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106.

¹⁰⁹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 103.

¹¹⁰ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 108.

¹¹¹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 108.

gelovigen, waarbij oude verlangens en neigingen plaats maken voor deugden die passen bij een volgeling van Jezus. Ik sluit hiermee aan bij Van der Kooi, die later, wanneer zij haar noties over de Geest als Vertegenwoordiger doorvertaalt, schrijft:

Wie deel heeft aan de Geest, is in bepaalde zin niet bij zichzelf maar bij God. In de brieven van Paulus wordt daarover op veelvoudige, gedifferentieerde wijze gesproken, in voorstellingen als liefde, gerechtigheid, vrede, vreugde, geduld, deemoed, geloofsmoed, etc. Deze woorden openbaren wat het betekent, dat mensen deel hebben aan Geest/God.¹¹²

De Geest als levenskracht heeft nog een dimensie, namelijk dat de adem van God niet alleen de gelovige levend maakt en transformeert, maar ook van de gelovige uitgaat. De mens wordt opgenomen in de beweging van de Geest zodat 'wie in Jezus gelooft, stromen van levend water zullen uit zijn binnenste vloeien.'¹¹³ Hier wordt de Geest als levensadem betrokken op intermenselijke relaties. Wanneer iemand vervuld is met de heilige Geest, bestaat er de mogelijkheid dat iemand door de Geest gebruikt wordt als middel tot zegen voor anderen, een kanaal van de Geest zelf. Dit pneumatologische punt benadrukt het belang van de christelijke gemeenschap als vormend voor het karakter. De Geest werkt ook door andere gelovigen, kan hen gebruiken als middel tot structurering, als middel tot vorming van het karakter.

2.2.2.2 De Geest als Plaatsbekleder

Als tweede noemt Akke van der Kooi dat de Geest als Plaatsbekleder tegenwoordig is in de christelijke gemeenschap. Dat houdt in dat de Geest Jezus Christus vertegenwoordigt en Hem steeds opnieuw het woord laat worden voor mensen waardoor God mensen overzet van duisternis naar licht.¹¹⁴ God roept de mens in Jezus, en de Geest verbindt de mens daaraan. Daarbij is de Geest ook Plaatsbekleder van de mens, zo betoogt Van der Kooi, omdat de stem van de inwonende Geest samenkomt met 'de stem van de zuchtende mens'.¹¹⁵

Met name wanneer Van der Kooi spreekt over het roepen van God naar de mens en de Geest die mensen aan dit roepen bindt, ligt het voor de hand dit te betrekken op de manier waarop in Hauerwas' ethiek het christelijke narratief een karaktervormende functie heeft. Dit narratief, dat ten grondslag ligt aan de christelijke morele karaktervorming, verhaalt over het roepen van God, zichtbaar geworden in zijn omgang met Israël en door de persoon van Jezus door wie de roep van God de hele wereld zou bereiken. De vraag die echter open blijft staan in de ethiek van Hauerwas is wát of wíe mensen aan dit verhaal bindt. Van der Koois notie over de Geest als Plaatsbekleder benadrukt in dit verband de wederkerigheid in de relatie tussen God en mens. De Geest stelt Christus present voor de gelovigen en betreft de mens op Hem. Tegelijkertijd vertegenwoordigt de Geest de mens bij God door de menselijke zwakheid te hulp te komen en de roep te worden naar God.¹¹⁶ Het is dus door de Geest, zo betoogt Van der Kooi, dat de stem van de mens en de stem van de Geest op bijzondere manier samenkomen.¹¹⁷

3.2.2.3 De Geest als Interpret of Vertolker

Als derde manier waarop de Geest tegenwoordig is, noemt Van der Kooi de Geest als Interpret of Tolk. Voor deze laatste term beroept zij zich op Noordmans. Als Vertolker zorgt de Geest ervoor dat het Evangeliewoord niet alleen herhaald wordt, maar tot een scheppend woord wordt, 'dat

¹¹² Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 113.

¹¹³ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 108-109.

¹¹⁴ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 109.

¹¹⁵ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 109.

¹¹⁶ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 109.

¹¹⁷ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 109.

bestaande werkelijkheid, ook kerkelijke werkelijkheid, onder de kritiek stelt van Gods komende koninkrijk.¹¹⁸

In dit verband is het op zijn plaats om de aandacht te vestigen op Hauerwas' grote nadruk op de noodzaak van de kerk als gemeenschap die het verhaal van God leeft, concreet maakt in het leven van alledag. Het christelijke verhaal is nooit bedoeld om gereduceerd te worden tot abstracte geloofswaarheden die beaamd worden door een groep mensen die zich kerk noemt. Nee, zonder dat Hauerwas er soortgelijke woorden aan geeft als Van der Kooi, benadrukt Hauerwas dat 'vertolking' nodig is, vertolking van het christelijke narratief op een manier die recht doet aan het verhaal en vormt krijgt in het concrete, alledaagse kerkelijke leven. Het verhaal van Gods koninkrijk moet het hele leven doortrekken.¹¹⁹

Tegelijkertijd is hier ook een verschil te noemen dat van invloed is op hoe morele karaktervorming gedacht moet worden in het zicht van deze concrete geloofsgemeenschappen waar het verhaal van God vertolkt wordt. De vertolking gebeurt, zo stelt Van der Kooi, door de Geest.¹²⁰ De woorden die vertolkt moeten worden zijn in beginsel mensenwoorden, uitgesproken als een gebed, onderwijs of een getuigenis. Maar die woorden, wanneer door de Geest vertolkt, zijn niet zomaar herhaling van wat eerder geschreven of gezegd is, maar worden woorden waardoor het heil van God concreet wordt in het hier en nu.¹²¹ Hoewel hier altijd door mensen uitgesproken woorden mee gepaard gaan, is dit vertolkende werk dus voluit werk van de Geest. Wat dat betreft is het vanuit het perspectief van Hauerwas' visie op geloofsgemeenschappen die het christelijk narratief uitleven een spannende vraag of deze 'vertolking van het christelijke narratief' goed gedacht kan worden zonder expliciet aandacht te geven aan het werk van de Geest als Vertolker in de gemeenschap.

2.2.2.4 De Geest als Trooster

Als laatste is de Geest ook tegenwoordig als Trooster. Dit aspect van de Geest als Vertegenwoordiger laat zien dat de Geest 'geschonken is om gedeeld te zijn, om gemeenschap te zijn.'¹²² Deze nadruk op het communale aspect van de Geest vormt een overeenkomst met en bevestiging van de visie van Hauerwas en Willimon op de Geest. Die overeenkomst zit daarin dat de Geest mensen op elkaar betrekt in de christelijke gemeenschap. Hauerwas en Willimon werken dit uit aan de hand van de notie vriendschap.¹²³ De Geest maakt op waarheid gebaseerde vriendschappen mogelijk. Hoewel zij daar andere woorden aan geven, wordt in die notie van vriendschap het werk van de Geest als Trooster zichtbaar in de concrete werkelijkheid van de christelijk gemeenschap.

2.2.3 Conclusie

In deelvraag drie stel ik de vraag naar de betekenis van de Geest als Vertegenwoordiger voor de aard van het christelijke leven. Van der Kooi onderscheidt in *De ziel van het christelijk geloof* vier aspecten die besloten liggen in deze term 'Vertegenwoordiger'. Op basis van deze aspecten, die ik hierboven heb behandeld, kan nu dan ook de derde deelvraag beantwoord worden.

Dat de Geest als levensadem werkzaam is in de geloofsgemeenschap betekent voor het morele leven van gelovigen ten eerste dat er transformatie mogelijk is. Het karakter is geen in beton gegoten, statisch gegeven van iemands persoonlijkheid, maar is hervormbaar tot een karakter dat past bij iemand die Jezus als Heer belijdt. Diepe neigingen naar zaken die niet passen bij Gods Koninkrijk en ondeugden die haaks staan op de deugden die als vrucht van de Geest genoemd worden, kunnen worden getransformeerd door de Geest die als levensadem in de gelovige en in de

¹¹⁸ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 111.

¹¹⁹ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 107.

¹²⁰ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 110, 111.

¹²¹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 111.

¹²² Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 112.

¹²³ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 74-77.

geloofsgemeenschap transformerend werkt. In deze beweging van transformatie wordt de gelovige opgenomen, zodat, wanneer de Geest de gelovige *doorademt*, iemand als middel tot vorming van iemands karakter kan worden gebruikt.

Ten tweede houdt de notie van de Geest als Vertegenwoordiger in dat de Geest Jezus Christus vertegenwoordigt, waardoor de reddende roep van God gehoord wordt en mensen door de Geest verbonden worden aan Jezus Christus. Dit betekent voor het leven van gelovigen dat zij morele richting vinden omdat de Geest hen de God van het christelijke narratief, Jezus zelf, present stelt en aan Hem, en daardoor aan het christelijke verhaal, bindt.

Als derde is de Geest als Vertolker degene die in de gemeenschap scheppend handelt door de woorden van God als een tegenover ten opzichte van de gemeenschap te laten klinken. Het is de Geest die tussen de christelijke gemeenschap en God zelf de woorden van God 'hoorbaar' maakt voor de gemeenschap. Daarmee geeft de Geest richting aan het geloofsleven, ook door dat wat niet past bij mensen die belijden voor God te willen leven, onder kritiek te stellen.

Als laatste behelst de notie van de Geest als Vertegenwoordiger ook dat de Geest Trooster is, degene die gelovigen op elkaar betreft in de gemeenschap. Bij uitstek is dit vierde aspect van de Geest als Vertegenwoordiger dat de heilige Geest niet alleen individuele gelovigen oriënteert op het koninkrijk van God, maar richting geeft aan de geloofsgemeenschap als geheel.

2.3 CHRISTELIJKE MORELE KARAKTERVORMING DOOR HET WERK VAN DE VERTEGENWOORDIGER

In de vorige paragraaf werd duidelijk hoe Akke van der Kooi de cesuur van Pinksteren en de aspecten van de Geest als Vertegenwoordiger betreft op het christelijke leven. In deze paragraaf denk ik verder in het spoor van Van der Kooi en betrek ik haar pneumatologische noties op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Uiteindelijk beantwoord ik de vraag in welke mate de visie van Van der Kooi op de Geest als Vertegenwoordiger een aanvulling vormt op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

2.3.1 De cesuur van Pinksteren

Voor Akke van der Kooi is de notie van de Geest als Vertegenwoordiger belangrijk om het christelijke gemeentelven te verstaan vanwege wat zij noemt de cesuur van Pinksteren. De uitstorting van de Geest is een gebeuren dat de relatie tussen God en mensen fundamenteel veranderd heeft. Een juist verstaan van het christelijke leven is dan ook alleen mogelijk wanneer er gerekend wordt met de uitstorting van de Geest en de implicaties die dat heeft voor het kerkelijke leven.¹²⁴ Ik deel deze visie met Van der Kooi en betrek het op het verstaan van het christelijke narratief en de functie die dit grote narratief heeft in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Als het gaat om een goed begrip van het grote verhaal van Gods omgang met de mens, dan moet het Pinksterfeest daarin als kernmoment in het verhaal van God met mensen een prominente rol spelen.

De uitstorting van de Geest rekenen tot een essentieel aspect van het christelijke verhaal kleurt de manier waarop gedacht wordt over Gods omgang met mensen en de manier waarop door gelovigen invulling wordt gegeven aan het leven met God. Gods omgang met de wereld wordt niet alleen zichtbaar in de geschiedenis van het volk Israël en de personificatie daarvan in de mens Jezus Christus, maar ook in de voortdurende werking van de heilige Geest die als Gods aanwezigheid op aarde continu betrokken blijft op hen die naar zijn naam genoemd zijn. God komt niet alleen naar deze wereld om in Jezus zonden te vergeven, de dood te overwinnen en daarmee de roeping van Israël te vervullen en voort te zetten in een gemeenschap van volgelingen, maar komt ook tot die gemeenschap van volgelingen om tot deze roeping te bekrachtigen en de gemeenschap te vormen om gehoor te kunnen geven aan een (samen)leven dat het karakter van God weerspiegelt. Het Pinksterverhaal laat zien dat God door de heilige Geest betrokken is op de geloofsgemeenschap en door de Geest het onderlinge samenleven vormgeeft naar het beeld van Christus. Tevens geeft Hij

¹²⁴ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 11.

door zijn Geest ook de innerlijke kracht in het individuele leven zodat naar de 'vorm' van het leven van Jezus geleefd kan worden.¹²⁵

Wanneer de uitstorting van de Geest als cruciaal moment binnen het christelijke narratief wordt verstaan, geeft dat een ander beeld van christelijke morele karaktervorming. In de ethiek van Hauerwas is het christelijke narratief van essentieel belang voor de vorming van het karakter, aangezien gelovigen zich leren verstaan binnen dit grotere verhaal, met bijpassende karaktervorming ten gevolg. In het eerste hoofdstuk schreef ik dat het christelijke narratief in de ethiek van Hauerwas, met name in *The Peaceable Kingdom*, getypeerd werd als het verhaal van Gods volk, Gods Zoon en Gods rijk, maar niet ook expliciet het verhaal van Gods Geest. In *The Holy Spirit* benoemen Hauerwas en Willimon meer dan in het eerdere werk van Hauerwas hoe de uitstorting van de Geest met Pinksteren van invloed is op het morele christelijke leven. Wat dat betreft biedt hun werk een aanvulling op het eerdere werk van Hauerwas. Echter, met name de vraag hoe meer aandacht voor de uitstorting van de Geest van invloed is op het gemeenschappelijk verstaan van het christelijke narratief en de vorming van het morele karakter die daar het gevolg van is, wordt in *The Holy Spirit* beperkt uitgewerkt. Het hoofdstuk over Pinksteren moet mijns inziens daarom vooral gezien worden als een aanzet tot verdere pneumatologische doordenking op dit kernaspect binnen Hauerwas' visie op morele karaktervorming.

Wanneer het verhaal van Pinksteren meer aandacht zou krijgen in de visie van Hauerwas op christelijke morele karaktervorming, zou dat volgens mij meer recht doen aan de wijze waarop de eerste christenen Gods omgang met de wereld verstonden na het beslissende reddingswerk van Christus. Het christelijke morele leven zoals dat in het Nieuwe Testament beschreven wordt, met name in Handelingen en de brieven, kan niet los gedacht worden van het heiligende en vormende werk van de heilige Geest. Hauerwas zou daarmee meer recht doen aan de aspecten van christelijke morele karaktervorming die niet gebaseerd zijn op menselijke activiteit maar op goddelijke handelen dat daaraan ten grondslag ligt. Immers, als het Pinksterverhaal uit Handelingen 2 iets benadrukt, dan is het wel het feit dat de uitstorting van de Geest een wonderlijk werk is van God dat in de kern los staat van menselijk handelen. Wanneer de Geest het leven van mensen raakt en vervult heeft dat een radicale invloed op de vorming van de christelijke gemeenschap en het karakter van hen die daarvan deel uitmaken (Handelingen 2:37-47). De grote nadruk die Hauerwas echter in zijn ethiek legt op het leven van Jezus als exemplarisch voor het christelijke leven en de gemeenschappelijke vertolking daarvan de basis noemt voor morele karaktervorming, legt een eenzijdige nadruk op de actieve aspecten van het geloofsleven. Deze aspecten hebben zeker een plaats in het christelijke morele leven, maar niet de enige plaats, zo laat onder andere het Pinksterverhaal zien. De vervulling met de Geest heeft een vormende werking op het menselijke karakter die soms fundamenteeler is dan de vorming van het karakter waar actieve handelingen van gelovigen aan ten grondslag liggen. Daarbij ligt de vervulling met de Geest en de tegenwoordigheid van de Geest in de christelijke gemeenschap ook ten grondslag aan de morele vorming van het karakter die plaatsheeft doordat iemand zichzelf verstaat binnen het grote christelijke narratief.

2.3.2 De Geest als Vertolker en Levensadem

Een kerngedachte in de visie van Hauerwas op christelijke morele karaktervorming is dat het christelijke verhaal invloed heeft op het zelf-verstaan van hen die hun perceptie van de werkelijkheid laten bepalen door dit verhaal. Het morele karakter wordt gevormd wanneer men betrokken is in een christelijke gemeenschap waar dit verhaal bepalend is voor hoe men samenleeft. Ook Van der Kooi staat stil bij de invloed van de geloofsgemeenschap op morele karaktervorming. Echter, anders dan Hauerwas gaat zij vooral in op het werk van de Geest binnen de geloofsgemeenschap. Zij stelt dat de Geest als Vertegenwoordiger in de geloofsgemeenschap christenen ondersteunt en oriënteert.¹²⁶ Van der Kooi concretiseert dit door inzichtelijk te maken hoe de verschillende modi

¹²⁵ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 106.

¹²⁶ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 103.

van de Geest als Vertegenwoordiger van invloed zijn op intermenselijke contacten in de christelijke gemeenschap.

Zo thematiseert Van der Kooi het *vertolken* als aspect van de werkzaamheid van de Geest. Er is sprake van scheppend handelen wanneer de woorden van God klinken en de Geest deze woorden vertolkt voor de geloofsgemeenschap, zodat 'bestaande werkelijkheid, ook kerkelijke werkelijkheid, onder de kritiek [wordt gesteld] van Gods komende koninkrijk.'¹²⁷ Hierboven heb ik de overeenkomst tussen Hauerwas en Van der Kooi benadrukt, aangezien zij beiden aandacht schenken aan de noodzaak van vertolking van Gods woorden, zodat die ook echt ingaan in de aardse werkelijkheid. Echter, het vertolkende werk van de Geest behelst ook dat de Geest garant staat voor een niet louter binnen de gemeenschap te organiseren kritische stem. Daarmee vestigt Van der Kooi aandacht op een pneumatologisch aspect dat in de ethiek van Hauerwas te weinig doorklinkt.

In Hauerwas' ethiek draagt het christelijke narratief wel kritiek in zich, maar dat is met name kritiek tot de seculiere cultuur. Het christelijke verhaal is immers wezenlijk anders dan alle andere narratieven die een omvattende duidingen geven van de werkelijkheid. De gemeenschap die zich dan ook door dit christelijke narratief laat vormen, wordt zo een alternatieve gemeenschap die toont dat er een nieuwe tijd is aangebroken waarbij een nieuwe manier van leven hoort.

In het beeld van de Geest als Vertolker klinkt er echter op een andere manier een kritisch geluid. De Geest als Vertolker zorgt ervoor dat het Evangeliewoord ook *kerkelijke werkelijkheid* onder kritiek stelt. In Hauerwas' ethiek is een juist verstaan van het christelijke narratief primair afhankelijk van de wijze waarop de geloofsgemeenschap dit narratief uitleeft en ten gevolge daarvan verstaat.¹²⁸ Het is de gemeenschap zelf die de gemeenschap bepaalt bij een juiste vertolking van het christelijke narratief. De christelijke gemeenschap is niet alleen het fundamentele interpretatiekader van het christelijke verhaal, maar ook de bron van waaruit kritiek op het verstaan van dat verhaal moet opkomen. Het is daarom de vraag of bij een dergelijke voorstelling van zaken genoeg ruimte is voor kritiek op de gehele geloofsgemeenschap en haar verstaan van het christelijke narratief. De geschiedenis heeft uitgewezen, zoals ik in paragraaf 1.2.3 al noemde, dat geloofsgemeenschappen een interpretatie van het christelijke narratief kunnen aanhouden die in strijd is met het leven, sterven en opstaan van Jezus, met alle gevolgen voor karaktervorming (of beter: karaktermisvorming) van dien. Wanneer het werk van de Geest als Vertolker in de geloofsgemeenschap verdisconteerd wordt in het denken over morele karaktervorming in het kader van het christelijke gemeenschapsleven, ontstaat er meer ruimte om kritische geluiden serieus te nemen die niet meteen opkomen uit de gemeenschap zelf en haar verstaan van het christelijke verhaal. Tevens kan de kritische stem vertolkt worden door bijvoorbeeld een predikant of oudste. Zij kunnen door de Geest gebruikt worden om de hele gemeenschap kritisch te bevragen en op te roepen om andere wegen in te slaan die meer passen bij een juist verstaan van of juiste vertolking van het Evangelie. Dat is immers hoe de Geest als Vertolker kan werken, kritisch op de kerkelijke praktijk.

Naast dat de Geest werkzaam is als Vertolker benoemt Van der Kooi de Geest ook als Levensadem. Hiermee verwijst zij naar de scheppende kracht van de Geest. In de christelijke gemeenschap is het de Geest die radicaal in kan breken in de levens van mensen en hen kan herscheppen, waarbij het karakter gevormd wordt. Omdat de heilige Geest gelovigen kan gebruiken als middel tot transformatie en vorming van het karakter, is het volgens Van der Kooi belangrijk dat er in de geloofsgemeenschap op wordt vertrouwd dat 'ieder nieuw ogenblik de mogelijkheid in zich bergt, dat de dingen er anders uit kunnen gaan zien, in micro- en macroverhoudingen.'¹²⁹ Wie gelooft in Jezus als Heer moet er tevens op vertrouwen dat de Geest van Jezus werkzaam kan zijn in medegelovigen op een manier die vorming van het karakter teweeg kan brengen.

Bewuste aandacht voor dit aspect van het werk van de Geest is van invloed op morele karaktervorming. Als geloven in Jezus als Heer ook betekent dat de Geest van Christus werkzaam is

¹²⁷ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 111.

¹²⁸ Hauerwas, *Peaceable Kingdom*, 108.

¹²⁹ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 108.

in de gelovige, is dit direct van invloed op hoe iemand zichzelf verstaat. Het roept de vraag op welke houdingen passen bij een leven dat ruimte biedt aan het transformerende werk van de Geest. Tevens vraagt het van gelovigen om te vertrouwen op de krachtige werking van de Geest, soms ook door middel van hen die kritisch zijn op de gang van zaken in een geloofsgemeenschap of iemands persoonlijke levenswandel.

2.3.3 Conclusie

De Geest doet iets in het leven van de mens door tegenwoordig te zijn als Vertegenwoordiger. Maar wat voor concrete impact heeft de tegenwoordigheid van Geest op het leven van de christelijke gemeenschap en de individuele gelovige? Als Van der Kooi stelt dat de Geest als Vertegenwoordiger de levens van gelovigen oriënteert en ondersteunt, welke implicaties heeft dat dan voor de morele karaktervorming van de gelovige?¹³⁰ Deze vragen waren het uitgangspunt voor het gesprek tussen Van der Kooi en Hauerwas. Hier maak ik nu de balans op en beantwoord ik de vraag in welke mate de visie van Akke van der Kooi op de Geest als Vertegenwoordiger een aanvulling vormt op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

In de eerste plaats sluit het punt van Van der Kooi over de cesuur van Pinksteren aan op de kritiek die ik verwoordde in paragraaf 1.3.1, dat Hauerwas te weinig rekent met de uitstorting van de Geest als belangrijk moment in het christelijke narratief. Vanuit Van der Koois visie op de betekenis van Pinksteren voor het christelijke leven ontstaat er een beeld van morele vorming dat niet in de eerste plaats afhankelijk is van navolging als passend antwoord op het christelijke verhaal, maar blijkt dat in de eerste plaats een receptieve houding ten opzichte van het werk van de Geest vereist is. Christelijk leven en de morele karaktervorming die daaraan inherent is, is na Pinksteren gebaseerd op dat wat de Geest mogelijk maakt. Deze visie op Pinksteren als cesuur in het verstaan van het hele christelijke narratief levert een bijdrage aan Hauerwas' ethische visie op morele karaktervorming. In zijn visie op het christelijke narratief speelt Pinksteren immers geen grote rol, wat een te activistisch zelf-verstaan van gelovigen in de hand kan werken. Wanneer de geschiedenis van de uitstorting van de Geest beschouwd wordt als moment waardoor het hele christelijke narratief in een ander licht komt te staan, zoals Van der Kooi bepleit, ontstaat er een ander beeld van het christelijke narratief. Een ander beeld van dit narratief heeft implicaties voor de perceptie van de werkelijkheid en het zelf-verstaan van hen die zich door dit narratief laten bepalen. Het geeft een verstaan van de werkelijkheid dat primair afhankelijk is van wat Gods Geest mogelijk maakt, ook als het gaat om de morele vorming van het karakter. Wanneer Pinksteren, meer dan in de ethiek van Hauerwas, beschouwd wordt als een van de kernaspecten van het grote christelijke narratief, wordt duidelijk dat al het menselijke handelen dat past bij hen die zich laten inspireren door de verhalen van Gods omgang met Israël en door de persoon Jezus Christus, alleen mogelijk is omdat de Geest eens de volgelingen van Jezus vervulde en zo nog steeds betrokken is op de kerk.

In de tweede plaats biedt de notie van Van der Kooi over de Geest als Vertolker en als levensadem een toevoeging op Hauerwas' visie op morele karaktervorming. In Hauerwas' visie fungeert de geloofsgemeenschap als interpreterende gemeenschap. Alleen waar samen met andere gelovigen in navolging van Jezus wordt geleefd is het mogelijk om het christelijke narratief te begrijpen. Samen leven gaat vooraf aan samen begrijpen. Echter, dat de Geest kerkelijke werkelijkheid onder kritiek kan stellen vraagt een specifieke houding van de geloofsgemeenschap, namelijk een open houding ten opzichte van (fundamentele) kritiek op hoe het christelijke narratief wordt uitgeleefd en geïnterpreteerd. Dat betekent niet dat elke kritiek ook voortkomt uit het werk van de heilige Geest. Een biddend zoekende houding van de geloofsgemeenschap om in trouwe navolging van Jezus te leven op een manier die past bij het christelijke narratief blijkt dan ook nodig wanneer men de mogelijkheid verdisconteert dat in kritiek op de gang van zaken in de geloofsgemeenschap de stem van de Geest kan doorklinken.

¹³⁰ Van der Kooi, *Ziel van het christelijk geloof*, 103.

In Hauerwas' vroege ethische werk wordt een beeld geschetst van morele karaktervorming dat doet denken aan organische groei. Het karakter wordt gevormd wanneer iemand actief betrokken is bij een christelijke gemeenschap. In *The Holy Spirit* wordt dit beeld van organische groei aangevuld door het voorbeeld van Petrus, die door vervulling met de Geest plotseling een radicale karakterverandering doormaakte.¹³¹ Hauerwas en Willimon werkten dit aspect van morele karaktervorming niet verder uit. Met de notie van de Geest als levensadem vestigt Van der Kooi de aandacht op het radicaal inbrekende en transformerende werk van de Geest. De Geest kan in een daad van herschepping het morele karakter vormen. Daarbij kan de Geest gelovigen gebruiken als middel tot morele karaktervorming. Het morele karakter kan worden getransformeerd, *herschapen*, doordat de Geest mensen doorademt en vertolkers kan maken van kritiek die niet alleen de hele geloofsgemeenschap, maar ook iemands individuele levenswandel onder kritiek stelt.

¹³¹ Hauerwas en Willimon, *Holy Spirit*, 36.

HOOFDSTUK 3: MORELE KARAKTERVORMING DOOR DE HEILIGE GEEST

3.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk richt ik mij op de Bijbels theoloog Gordon Fee. Deze Amerikaanse nieuwtestamenticus geeft in *God's Empowering Presence* op basis van uitvoerige exegese weer wat de cruciale rol is van de Geest in Paulus' ervaring en theologie.¹³² In negen hoofdstukken exegetiseert Fee alle teksten in de brieven van Paulus die betrekking hebben op de heilige Geest. Op basis van deze exegese geeft Fee in deel twee een synthese. Deze synthese kan beschouwd worden als een Bijbels-theologische pneumatologie op basis van de brieven van Paulus. In dit tweede deel beschrijft Fee onder andere de impact die de heilige Geest heeft op het ethische leven van zowel de individuele gelovige alsook van de christelijke gemeenschap. Hoewel Fee en Hauerwas vanwege hun verschillende theologische perspectieven vaak andersoortige terminologie hanteren, is in dit hoofdstuk van *God's Empowering Presence* dezelfde thematiek aan de orde als in de ethiek van Hauerwas, namelijk hoe christen-zijn van invloed is op het morele leven. Hauerwas heeft daarbij veel aandacht voor morele karaktervorming, terwijl Fee met name de invloed van de heilige Geest op het christelijke leven als geheel beschrijft. Een aantal keer betreft Fee dit concreet op morele karaktervorming, maar ook de pneumatologische noties waarbij dit niet expliciet wordt gedaan bieden bruikbare perspectieven op de thematiek van christelijke morele karaktervorming. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk geef ik dan ook een beschrijving van de Bijbels-theologische visie van Fee op de rol van de heilige Geest in het christelijke leven. In paragraaf 3.3 betrek ik een aantal van deze Bijbels-theologische noties op de in het eerste hoofdstuk beschreven pneumatologische spanningsvelden in de visie van Hauerwas op morele karaktervorming. Aan het eind van deze paragraaf maak ik de balans op en geef ik antwoord op de vraag in hoeverre de Bijbels-theologische inzichten van Fee een aanvulling zijn op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

3.2 DE HEILIGE GEEST EN HET ETHISCHE LEVEN IN DE BRIEVEN VAN PAULUS

3.2.1 De heilige Geest en de geloofsgemeenschap

Fee gaat in het hoofdstuk 'The Spirit and the People of God' in op de relatie tussen de heilige Geest en de christelijke gemeenschap, waarbij hij in het bijzonder aandacht schenkt aan het ethische leven van gelovigen en de morele vorming die daaraan inherent is. De rol die de Geest speelt in het christelijke leven heeft met name betrekking op de christelijke gemeenschap, maar ook op het individuele christelijke leven. Die twee staan, vanzelfsprekend, in nauw verband met elkaar. De gemeenschap wordt immers gevormd door al de individuele leden samen. In zijn onderzoek naar de rol van de Geest in de soteriologie heeft Fee aangetoond dat 'redding in Christus' de essentie van Paulus' theologie is. Redding is een individuele zaak waarbij de heilige Geest een cruciale rol speelt. Redding wordt wel, zo stelt Fee, bewerkt door de dood en opstanding van Christus, maar 'it is realized in the life of the believer by the Holy Spirit, the empowering presence of God.'¹³³ De Geest past het reddingswerk van Christus toe op het leven van individuen, niet op een gemeenschap als geheel. '[The] people of God are no longer constituted on the basis of "nation," but on the basis of individual entry through faith in Christ Jesus and the gift of the Spirit.'¹³⁴

¹³² Gordon Fee, *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul* (Peabody: Hendrickson Publishers, 1994).

¹³³ Fee, *God's Empowering Presence*, 846. Cursief origineel.

¹³⁴ Fee, *God's Empowering Presence*, 846.

De redding door Christus bevat een aantal componenten, zoals de Evangelieboodschap, geloof, bekering, de gave van de Geest en de doop.¹³⁵ Afgezien van de doop speelt de Geest een centrale rol in al deze aspecten van bekering. Een belangrijke notie in de brieven van Paulus in dit verband is de openbaring door de Geest.

It is not esoteric wisdom that has been revealed by the Spirit, but the content of the gospel, God's "mystery." The need for revelation by the Spirit at this point is considerable, since it requires an understanding that merely human wisdom could not penetrate in ten thousand years. The gospel, after all, at its most crucial and therefore at its deepest point stands in utter contradiction to human wisdom: that God has redeemed our fallen race by means of the ultimate oxymoron, a crucified Messiah. Without the Spirit, who alone knows the mind of God, human beings do not stand a chance to penetrate this "hidden mystery." This is what "eye has not seen nor has it entered into the heart of human beings."¹³⁶

Verwijzend naar 1 Korintiërs 2 betoogt Fee dat zonder het openbarende werk van de Geest de christelijke boodschap onbegrijpelijk blijft. Alleen wanneer de Geest dat wat verborgen was openbaart, zal iemand zich aan de gekruisigde Heer toevertrouwen en kunnen gaan begrijpen hoe het grote verhaal van Gods omgang met de wereld betrekking heeft op zijn of haar leven.

Hoewel redding in Christus door het werk van de Geest verstaan moet worden als van toepassing op individuen, heeft Paulus' spreken over het reddingswerk van God toch ook altijd betrekking op de gelovige gemeenschap als geheel: 'Paul can hardly help himself: his focus and concern are ever and always on the people as a whole. Though entered at the individual level, salvation is *never thought of simply as a one-on-one relationship with God*. While such a relationship is included, to be sure, to be saved means especially to be joined to the people of God.'¹³⁷ Zoals God een verbond sloot met het volk Israël als geheel, zo is ook het nieuwe verbond primair van toepassing op de nieuwe verbondsgemeenschap, niet op individuele gelovigen. Iemand die gelooft in Jezus Christus en de Geest ontvangt, treedt daarmee toe tot de gemeenschap van gelovigen, die als geheel door God gered wordt als een volk voor zijn eigen naam. Deze grote nadruk op de geloofsgemeenschap als geheel is ook een kerngegeven in de ethiek van Hauerwas in het algemeen en in zijn visie op morele karaktervorming in het bijzonder. Het is onder andere deze gedeelde nadruk op het grote belang van de geloofsgemeenschap die Hauerwas en Fee tot geschikte gesprekspartners maakt.

Voor een goed begrip van de rol van de Geest met betrekking tot het ethische leven van de gelovige is bovenstaande soteriologische notie van essentieel belang. Als redding inhoudt dat iemand toetreedt tot een gemeenschap van gelovigen, door het geloof in Christus, door de heilige Geest, dan moeten ook de consequenties van 'gered-zijn' primair begrepen worden als een communale zaak. Dit blijkt ook wanneer Fee Paulus' visie op de rol van de Geest met betrekking tot de geloofsgemeenschap en het christelijke leven uitwerkt. '[God] is creating *a people* for his name, among whom God can dwell and who in their life together will reproduce God's life and character.'¹³⁸ Het doel van redding is dat Gods karakter zichtbaar wordt in de gemeenschap van gelovigen.

In de brieven van Paulus, zo stelt Fee, wordt duidelijk dat de gemeenschap van gelovigen in het leven geroepen wordt door de heilige Geest. Hoe verschillend mensen ook kunnen zijn, doordat ze allen vervuld zijn met dezelfde Geest, vormen ze samen een eenheid. Die door de heilige Geest gevormde eenheid had implicaties voor de manier waarop het christelijke gemeenschapsleven vorm kreeg in de tijd van Paulus. 'Created and formed *by the Spirit*, the early communities thus became a fellowship of the Spirit.'¹³⁹ Aan de hand van de brieven van Paulus kan dus gezegd worden dat de

¹³⁵ Fee, *God's Empowering Presence*, 848.

¹³⁶ Fee, *God's Empowering Presence*, 851-852.

¹³⁷ Fee, *God's Empowering Presence*, 846. Cursief origineel.

¹³⁸ Fee, *God's Empowering Presence*, 872. Cursief origineel.

¹³⁹ Fee, *God's Empowering Presence*, 872. Cursief origineel.

basis van het christelijke gemeenschapsleven gelegen is in de vervulling met dezelfde Geest. De Geest zorgt voor eenheid en de Geest is betrokken op het concrete samenleven als gelovigen, juist ook als het gaat om ethische aspecten daarvan, zoals de morele karaktervorming.

3.2.2 Gods karakter weerspiegeld in het karakter van de gelovige

Als het gaat om Paulus' visie op de rol van de Geest in het morele leven, speelt met name de vraag hoe zijn grote nadruk op de rol van de Geest in het gemeenschaps- en individuele leven zich verhoudt tot de wet van God. Fee stelt dat voor christenen de wet niet meer geldt als identiteitskenmerk, zoals dat in de tijd van het Oude Testament wel het geval was voor het volk Israël. Dat betekent echter niet dat de wet er niet meer toe doet nu het leven met God wordt gekenmerkt door een leven door de Geest in plaats van strikte gehoorzaamheid aan de wet. Voor Paulus is het naleven van Gods wet voor de christen wel degelijk belangrijk. Toch is er geen sprake van werk-rechtvaardigheid, omdat de heilige Geest de gelovigen in staat stelt om de rechtvaardigheid die de wet van God eist, zichtbaar te maken. 'That is, the goal of Torah, God's own righteousness, reflected in his people, is precisely what the Spirit can do, which Torah could not.'¹⁴⁰ Van werk-rechtvaardigheid is dus geen sprake, want de rechtvaardigheid is niet gebaseerd op het doen van moreel goede daden, maar van rechtvaardigheid in het christelijke leven is sprake door de inwoning en krachtige werking van de Geest. Daarbij moet het ethische leven van de gelovige naar de Paulusinterpretatie van Fee niet begrepen worden als een leven dat gemarkeerd wordt door Geestvervulde gehoorzaamheid aan wetten en regels. Nee, als het gaat om moraliteit in het christelijke leven, staan de karaktereigenschappen van God en het karakter van de gelovigen centraal. '[It] is only those matters which Paul perceives as *having to do with God and his character* that render some moral actions as absolutes; all others are *adiaphora*, nonessentials.'¹⁴¹ Het ethische leven van de gelovige en van de christelijke gemeenschap draait om het weerspiegelen van Gods karakter, zo interpreteert Fee Paulus. Aan de hand van Romeinen 14:7, waarin Paulus' typerende manier van omgaan met de geboden van God zichtbaar wordt, beschrijft Fee de nadruk die Paulus legt op het karakter van de gelovige. In dit tekstgedeelte blijkt dat het Koninkrijk van God niet bestaat uit *adiaphora*, maar dat wat de kern raakt alles te maken heeft met het weerspiegelen van Gods karaktereigenschappen in het eigen, menselijke karakter. Het is de Geest die dit bewerkt, in de individuele gelovige en daarmee ook in de christelijke gemeenschap als geheel.¹⁴² Dat het weerspiegelen van Gods karakter naast dit goddelijke aspect ook een menselijk aandeel behelst, blijkt uit de Bijbels-pneumatologische notie van 'wandelen door de Geest'.

3.2.3 Wandelen door de Geest

Fee stelt dat in de brieven van Paulus de rol van de Geest ten opzichte van het morele leven van de individuele gelovige in ieder geval twee aspecten heeft: 'Since the Spirit of God is the Spirit of Christ, and since the first mentioned fruit of the Spirit is *love*, the Spirit, therefore, not only empowers the believer for ethical behavior, but by indwelling the believer the Spirit also reproduces the pattern and the principle of that behavior.'¹⁴³ Het patroon van ethisch gedrag is, zo stelt Fee, Christus zelf. Het principe van ethisch gedrag is liefde, omdat het karakter van God primair weerspiegeld wordt in liefde.¹⁴⁴ Kortom, morele vorming in het christelijke leven heeft ten eerste te maken met bekrachtiging door de Geest – wat impliceert dat met ontvangen kracht passend ethisch handelen mogelijk is – en behelst ten tweede directe innerlijke vorming door de heilige Geest, die het karakter van Christus in de gelovige 'reproduceert'. Fee betreft het werk van de Geest wat dat betreft direct op de morele vorming van het karakter van de gelovige.

¹⁴⁰ Fee, *God's Empowering Presence*, 877.

¹⁴¹ Fee, *God's Empowering Presence*, 877-878. Cursief origineel.

¹⁴² Fee, *God's Empowering Presence*, 878.

¹⁴³ Fee, *God's Empowering Presence*, 879. Cursief origineel.

¹⁴⁴ Fee, *God's Empowering Presence*, 879.

Hoe worden deze beide aspecten van het werk van de Geest met betrekking tot het ethische leven concreet? Door het wandelen door de Geest, aldus Fee.¹⁴⁵ Deze aanduiding refereert aan iemands hele manier van leven en heeft zowel positieve als negatieve kanten als het gaat om hoe de gelovige leeft en moreel gevormd wordt. De positieve kant is dat het wandelen door de Geest de leiding door de Geest en de vrucht van de Geest (Galaten 5:22-23) behelst.¹⁴⁶ Het is de Geest die het karakter vormt door specifieke deugden te laten groeien. Daarbij is er in de theologie van Paulus geen sprake van *triumphalism*,¹⁴⁷ alsof wandelen door de Geest een proces is van continu moreel beter worden. Echter, zo stelt Fee, Paulus zet wel hoog in als het gaat om morele vorming in de kracht van de heilige Geest. Hij heeft hoge verwachtingen van het werk van de Geest in het ethische leven van de individuele gelovige alsook van de geloofsgemeenschap als geheel. Het is namelijk in de eerste plaats dat iemand door de Geest in kan gaan tegen een manier van leven die niet past bij een volgeling van Jezus Christus. Alleen door te wandelen door de Geest kan men weerstand bieden aan de verlangens die horen bij een leven los van Christus. De daden die bij een dergelijk leven horen worden in Paulinische termen 'de werken van het vlees' genoemd. 'Paul [...] understands such "putting to death" of the works of the flesh as the empowering work of the Spirit (Rom 8:12-13).'¹⁴⁸ Wandelen door de Geest heeft dus in de eerste plaats te maken met een bekrachtiging door de Geest om als gelovige actief in te gaan tegen neigingen en daden die niet passen bij een leven tot eer van God. In de tweede plaats bewerkt de Geest, door zijn inwoning in de gelovigen, het karakter van Christus. Dit komt met name tot uiting in de onderlinge relaties tussen christenen in de christelijke gemeenschap. Dit aspect van het wandelen door de Geest met betrekking tot karaktervorming betreft dus vooral passieve en communale elementen.

3.2.4 Conclusie

Ik heb uiteengezet hoe Fee zijn op exegese gefundeerde visie geeft op de rol die de heilige Geest speelt in het christelijke ethische leven in het algemeen en christelijke morele karaktervorming in het bijzonder. Op basis daarvan kan een antwoord geformuleerd worden op deelvraag vijf.

Gordon Fee beschouwt de visie van Paulus aangaande de rol van de heilige Geest in het christelijke ethische leven als een actieve betrokkenheid op het gelovige individu en de christelijke geloofsgemeenschap als geheel. Deze betrokkenheid is in de eerste plaats communaal, wat wil zeggen dat de Geest gelovigen bekrachtigt en vult om in het kader van de christelijke gemeenschap te leven tot de eer van God, wat concreet neerkomt op het weerspiegelen van Gods karakter. De bekrachtiging door en vervulling met de Geest worden in het leven van de gelovige concreet door te wandelen door de Geest, wat zowel actieve als passieve aspecten behelst. De actieve aspecten bestaan erin dat de gelovige actief weerstand kan bieden tegen zondige neigingen en op een manier kan leven waarin het karakter van God weerspiegeld wordt. De passieve aspecten bestaan erin dat de heilige Geest het karakter van Christus tot uiting laat komen in de gelovige, door de karakters van de gelovigen te vormen met deugden die typerend waren voor Jezus Christus. Deze karaktervorming vindt zijn grond in het werk van de Geest maar komt tot uiting binnen de kaders van de geloofsgemeenschap.

¹⁴⁵ Fee, *God's Empowering Presence*, 879.

¹⁴⁶ De negen karaktereigenschappen die in Galaten 5:22-23 de vrucht van de Geest worden genoemd zijn volgens Fee niet de enige karaktereigenschappen die hieronder geschaard moeten worden. Deze opsomming is representatief, maar niet volledig. De vrucht van de Geest is breder en heeft bijvoorbeeld ook betrekking op bijvoorbeeld Kolossenzen 3:12-13, waar onder andere ontferming en nederigheid genoemd worden als karaktereigenschappen die de Geest in de gelovige werkt. Fee, *God's Empowering Presence*, 882.

¹⁴⁷ Fee, *God's Empowering Presence*, 880.

¹⁴⁸ Fee, *God's Empowering Presence*, 881.

3.3 DE CRUCIALE ROL VAN DE HEILIGE GEEST

Deze thesis heeft deels tot doel om te onderzoeken in hoeverre de Bijbels-theologische inzichten van Gordon Fee met betrekking tot de rol van de Geest in het morele christelijke leven een toevoeging bieden op Hauerwas' visie op de morele karaktervorming van gelovigen. Nu Hauerwas' visie besproken en deelvraag vijf beantwoord is, kan in deze paragraaf de balans opgemaakt worden in hoeverre Fee's Bijbels-theologisch gefundeerde pneumatologische inzichten een toevoeging bieden op de ethiek van Hauerwas op het punt van morele karaktervorming.

3.3.1 De heilige Geest en bekering

Een belangrijke vraag die in de ethiek van Hauerwas onbeantwoord blijft is wat mensen ertoe beweegt om zich fundamenteel tot het christelijke verhaal te verhouden. Die vraag kan gesteld worden vanuit missionair oogpunt, maar hier wil ik met name het (ecclesiologisch-)pneumatologisch perspectief benadrukken. Wat beweegt mensen ertoe om het christelijke narratief voor het eerst en steeds opnieuw te aanvaarden als het narratief dat de perceptie van de werkelijkheid kleurt en daarmee van invloed is op de vorming van het morele karakter? Het christelijke narratief is immers één van de vele narratieven die men vormend kan laten zijn voor hoe men de werkelijkheid verstaat, zo stelt Hauerwas.¹⁴⁹ Daarbij, waarom zouden mensen voortdurend actief betrokken blijven bij geloofsgemeenschappen als dragers van dat narratief, ook wanneer het samenleven met medegelovigen lastig of zelfs moeilijk wordt? Het blijft immers een verhaal dat in de kern gaat om de Mens die zijn leven gaf voor anderen en zijn volgelingen oproept hetzelfde te doen in gevende liefde en nederigheid. Het blijft een verhaal dat vertolkt wordt door mensen die teleur kunnen stellen en waarmee in liefde samenleven soms meer energie vraagt dan geeft. Er zijn, op zijn zachtst gezegd, grote narratieven die een aantrekkelijkere inhoud hebben (ook al worden ze vanuit christelijk perspectief als onwaar gekwalificeerd) en vertolkt worden door gemeenschappen die minder commitment vereisen.

Dat het christelijke verhaal wezenlijk anders is dan alle andere grote narratieven zullen zowel Fee als Hauerwas onderschrijven. Echter, in de ethiek van Hauerwas heeft dit geen consequenties voor de aanvaarding van dit verhaal als het meest invloedrijke narratief in iemands leven. In zijn optiek is de reden om het karakter fundamenteel te laten bepalen door het christelijke verhaal afhankelijk van hoe de geloofsgemeenschap vorm geeft aan dat verhaal: 'Thus we become who we are through the embodiment of the story in the communities in which we are born. What is crucial is not that we find some way to free ourselves from such stories or community, but that *the story which grasps us through our community* is true.'¹⁵⁰ De manier waarop de gemeenschap vormgeeft aan het christelijke verhaal is dus van essentieel belang voor het aanvaarden van dit verhaal als richtinggevend voor hoe iemand in het leven staat en zichzelf verstaat. Naar mijn idee legt Hauerwas daarmee een grote druk op de geloofsgemeenschap. Morele karaktervorming is immers in de basis afhankelijk van hoe de christelijke gemeenschap haar samenleven vormgeeft. Daarbij houdt een dergelijke voorstelling van zaken volgens mij te weinig rekening met de aard van het christelijke verhaal. Het is een verhaal dat, wanneer recht wordt gedaan aan de betekenis van Christus' dood en opstanding en de radicale implicaties die geloof in Christus behelzen, niet louter met het menselijk verstand begrepen kan worden. Ik ben het dan ook met Fee eens wanneer hij over de kern van het christelijke narratief, het evangelie, stelt: 'The need for revelation by the Spirit at this point is considerable, since it requires an understanding that merely human wisdom could not penetrate in ten thousand years.'¹⁵¹ De vertolking van dit verhaal door een geloofsgemeenschap kan, vanwege de aard van het verhaal, niet het enige zijn waardoor iemand zijn eigen leven primair binnen dit verhaal gaat verstaan. Het christelijke narratief is niet te aanvaarden als primair narratief waarbinnen men zichzelf verstaat, zonder het openbare werk van de Geest die mensen overtuigt

¹⁴⁹ Hauerwas, *Community of Character*, 149.

¹⁵⁰ Hauerwas, *Community of Character*, 148-149 (Cursivering BvD).

¹⁵¹ Fee, *God's Empowering Presence*, 851.

van de betekenis van het evangelie en daardoor mensen door het geloof verbindt met Christus, de Heer van het christelijke verhaal. Alleen wanneer de heilige Geest iemand de ogen opent kan iemand zichzelf zien in het licht van de opgestane Christus en leren zichzelf steeds opnieuw, in alle aspecten van het leven, te zien vanuit die waarheid. Actieve betrokkenheid op een christelijke gemeenschap is daarvoor essentieel, maar ligt niet aan de basis van iemands zelf-verstaan en karaktervorming. De basis van christelijke morele karaktervorming ligt in het werk van de heilige Geest.

3.3.2 Wandelen door de Geest: kracht ontvangen en moreel gevormd worden

In de op de brieven van Paulus gefundeerde visie van Fee op het morele leven van gelovigen speelt de Geest een essentiële rol. Het is door het werk van de Geest dat de dood en opstanding van Christus op individuele levens wordt toegepast. Omdat de Geest de betekenis van het christelijke verhaal ontsluit kunnen mensen zich bekeren tot de levende Heer. Ik heb dat hierboven in verband gebracht met de aanvaarding van het christelijke narratief als het primaire narratief dat richting geeft aan het morele leven en de kaders biedt waarbinnen iemand zichzelf en de werkelijkheid verstaat, wat vervolgens van invloed is op de vorming van het morele karakter. Tevens werd in de vorige paragraaf duidelijk dat het morele christelijke leven begrepen moet worden als een communale zaak. 'God is saving a *people* for his name, not a *disparate group of individuals*.'¹⁵² De mensen die door het werk van de Geest aan Christus verbonden worden vormen samen een gemeenschap die door de Geest getekend wordt. Morele vorming vindt dan ook vooral plaats binnen deze Geest-gemeenschap.

Dat neemt niet weg dat christenen zich doorgaans vaak bevinden in grote of kleine seculiere gemeenschappen. Een werkomgeving, universiteit of gezin zijn hier voorbeelden van. Deze gemeenschappen kunnen dragers zijn van niet-christelijke narratieven die invloed uitoefenen op de karakters van hen die tot deze gemeenschappen behoren. Hauerwas werkt in zijn ethische werk niet uit hoe er, ondanks deze seculiere gemeenschappen, toch sprake kan zijn van blijvende christelijke morele karaktervorming. Toch is dit een belangrijke vraag, met name omdat in Hauerwas' ethiek gebleken is dat de vorming van het morele karakter nauw verbonden is met de gemeenschappen waarin iemand betrokken is. Waarom zou de christelijke gemeenschap, waar iemand misschien een aantal uur per week doorbrengt, meer van invloed zijn op de vorming van het morele karakter dan, bijvoorbeeld, de gemeenschap van collega's op het werk, waar men misschien veertig uur in de week aanwezig is? Is er ook sprake van morele vorming die niet in de eerste plaats verbonden is met de concrete geloofsgemeenschap?

De voortdurende betrokkenheid van de heilige Geest op het individuele christelijke leven biedt een perspectief op deze vraag die in Hauerwas' ethiek onderbelicht blijft. Fee werkt aan de hand van de notie over het wandelen door de Geest uit hoe de heilige Geest het morele leven van de individuele gelovige vormt. Fee onderscheidt drie aspecten van het wandelen door de Geest die allemaal van invloed zijn op morele karaktervorming, zowel binnen de kaders van de christelijke gemeenschap alsook daarbuiten.

Ten eerste bekrachtigt de Geest tot bekering. Wanneer iemand tot geloof gekomen is en de Geest ontvangen heeft, heeft dat onherroepelijk implicaties voor het morele leven. Met zondige daden en houdingen moet radicaal gebroken worden. Daarbij wordt bekering, het doden van zondige daden en neigingen, door Paulus geregeld in verband gebracht met het werk van de Geest.¹⁵³ Het is door de Geest dat gelovigen zich gaan verstaan binnen het christelijke narratief, leren zien waar bekering nodig is en tevens bekrachtigd worden om zich te kunnen bekeren van datgene wat niet in lijn is met het christelijke verhaal.

In de tweede plaats is het de Geest die kracht geeft tot moreel handelen dat past bij een volgeling van Christus. Een leven in gehoorzaamheid aan Jezus Christus vraagt ook om concrete

¹⁵² Fee, *God's Empowering Presence*, 846. Cursief origineel.

¹⁵³ Vgl. Romeinen 6 en 8, Galaten 5-6.

goede werken. Zoals in de vorige paragraaf duidelijk werd is er volgens Fee geen sprake van werk-rechtvaardigheid in de ethiek van Paulus, maar betreft het hier een manier van leven waarin het karakter van God weerspiegeld wordt. Doordat de Geest bekrachtigt tot rechtvaardig handelen is het de Geest die de rechtvaardigheid van God tot uiting laat komen in de concrete levens van gelovigen.¹⁵⁴

Hoewel Hauerwas het belang van gehoorzaamheid aan geboden niet volledig ontkent, speelt het aspect van gehoorzaamheid aan geboden in zijn ethiek een minimale rol.¹⁵⁵ De vorming van het karakter acht hij fundamenteleler dan het gehoorzamen van externe regels alleen. Toch moet concrete gehoorzaamheid en bekrachtiging tot goede werken niet beschouwd worden als volledig losstaand van morele karaktervorming, zo betoogt Richard Mouw:

Obedience can itself be an important instrument for cultivating virtues. To obey a divine directive when one is not inclined to do so can be an effective means of developing a disposition to trust God. Surrendering to a command from God when doing so has the feel of an arbitrary act of obedience can be a helpful way of becoming a more patient and less self-centered person.¹⁵⁶

Tot gehoorzaamheid bekrachtigd worden door de Geest is dus niet alleen van invloed op morele daden per se, maar daarmee ook op de vorming van het karakter, zo betoogt Mouw mijns inziens terecht.

Als laatste aspect van het wandelen door de Geest noemt Fee dat de Geest in de gelovige deugden laat groeien en zo het karakter vormt. Omdat de gelovige Geestvervuld is kan de heilige Geest het karakter vormen door deugden als vriendelijkheid, geduld en zelfbeheersing in het leven van de gelovige tot uiting te laten komen. De groei van deze deugden, door Paulus in Galaten 5:22 vrucht van de Geest genoemd, noemt Fee een wonderlijk (*miraculous*) aspect van morele karaktervorming.¹⁵⁷ Juist dit wonderlijke aspect van door de Geest bewerkte morele karaktervorming mist in het de ethiek van Hauerwas, maar is in de brieven van Paulus wel een belangrijk element van hoe de Geest invloed heeft op het karakter van gelovigen.

Kortom, aan de hand van de Bijbels-theologische notie van wandelen door de Geest kan inzichtelijk gemaakt worden hoe het morele karakter ook buiten de kaders van de christelijke gemeenschap gevormd wordt. Wanneer iemand zich toelegt op het wandelen door de Geest wordt het morele karakter gevormd en wordt men bekrachtigd tot een manier van leven die het karakter van God weerspiegelt.

3.3.3 Conclusie

Op basis van de vorige paragraaf kan nu de laatste deelvraag beantwoord worden: In welke mate vormt Gordon Fee's visie op de rol van de Geest in het christelijke leven een bijdrage aan Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming?

Paragraaf 3.2 begon ik met de constatering dat Hauerwas in zijn ethiek niet goed inzichtelijk maakt waarom mensen het christelijke narratief zouden aanvaarden als primair richtingbepalend voor het morele leven. Een toevoeging op dit punt is volgens mij gelegen in de Bijbels-theologische visie van Fee op de manier waarop de heilige Geest mensen betreft op Christus en het christelijke narratief. Een verdiscontering van het openbare werk van Gods Geest is onmisbaar om te begrijpen waarom het christelijke narratief aanvaard zou kunnen worden als richtinggevend voor het morele leven. Omdat het zelf-verstaan binnen een groot narratief van invloed is op de vorming van het morele karakter kan daarom geconcludeerd worden dat het werk van de heilige Geest aan de basis ligt van morele karaktervorming door het christelijke verhaal. Deze cruciale rol voor het werk van de Geest mist in de ethiek van Hauerwas, ook na het verschijnen van *The Holy Spirit*.

¹⁵⁴ Fee, *God's Empowering Presence*, 878.

¹⁵⁵ Hauerwas, *Character and the Christian Life*, 207.

¹⁵⁶ Richard Mouw, *The God Who Commands* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1990), 130.

¹⁵⁷ Fee, *God's Empowering Presence*, 882.

Een aanverwante pneumatologische notie werpt tevens licht op de vraag waarom zij die hun leven zijn gaan zien binnen het christelijke narratief, dit voortdurend blijven doen, ook wanneer men deel uitmaakt van gemeenschappen waar andere seculiere visies op de werkelijkheid gelden. De pneumatologische notie van het wandelen door de Geest vormt een bijdrage aan de visie van Hauerwas op christelijke morele karaktervorming. Het biedt een concretisering van wat Hauerwas en Willimon de *proper task* van christelijke ethiek noemen, namelijk het inzichtelijk maken van de manier waarop de Geest een verschil maakt voor het morele leven van de gelovige. Immers, een doordenking van christelijke morele karaktervorming vanuit het perspectief van wandelen door de Geest als Bijbels-theologische notie werpt licht op hoe de Geest individuen bekrachtigt tot een leven dat het karakter van God weerspiegelt, wat vervolgens van invloed is op de morele vorming van het karakter. Tevens geeft het een duiding van het christelijke leven als een leven dat in de basis afhankelijk is van het werk van de Geest, die niet alleen bekrachtigt tot moreel handelen, maar ook op een directe manier deugden tot uiting brengt in het individuele leven. Door de inwoning van de Geest kan iemand zijn levenswandel door de Geest laten bepalen, waardoor de vrucht van de Geest kan groeien en iemand gevormd kan worden naar het beeld van Christus.

Waar in de visie van Hauerwas op christelijke morele karaktervorming met name de actieve inzet van gelovigen in de geloofsgemeenschap werd benadrukt, biedt een doordenking van morele vorming vanuit het perspectief van het wandelen door de Geest hierop een nuancering. Wandelen door de Geest vraagt van de gelovige wel actieve inzet, denk aan bekering en gehoorzaamheid, maar deze actieve inzet vindt zijn basis in de bekrachtiging door de heilige Geest. Daarmee ontstaat er een beeld van christelijke morele karaktervorming dat zowel actieve inzet van de gelovige vraagt, maar ook de werking van Gods Geest veronderstelt.

HOOFDSTUK 4: CONCLUSIE

In dit laatste hoofdstuk geef ik antwoord op de hoofdvraag die aan de basis ligt van deze masterthesis. Vervolgens maak ik de balans op en evalueer ik de onderzoeksresultaten. Daarbij ga ik na in hoeverre met de beantwoording van de hoofdvraag tegemoet gekomen is aan de doelen van dit onderzoek. Ook evalueer ik de in dit onderzoek gehanteerde methode.

4.1 BEANTWOORDING VAN DE HOOFDVRAAG

Met zijn grote nadruk op de vorming van het menselijk karakter, het christelijke narratief en de centrale rol voor de christelijke gemeenschap heeft Hauerwas de afgelopen decennia veel invloed gehad binnen de theologische ethiek. Zijn overtuiging dat het belijden van Jezus Christus als Heer impliceert dat het hele morele leven daardoor gevormd behoort te worden verdient naar mijn idee lof. Ook dat het christelijke leven niet als een individuele aangelegenheid gedacht moet worden maar altijd ook betekent dat men zich behoort te committeren aan een geloofsgemeenschap, is een grondtoon in Hauerwas' ethiek die naar mijn idee instemming verdient.

Toch heb ik in voorgaande hoofdstukken laten zien dat er in deze belangrijke noties van Hauerwas' ethiek, die aan de basis liggen van zijn visie op christelijke morele karaktervorming, een overwaardering voor de actieve aspecten van het geloofsleven zichtbaar is. Dit gaat ten koste van een theologische doordenking van hoe Gods handelen van invloed is op christelijke morele karaktervorming. Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen het werk van Hauerwas voor en na 2015. Het werk *The Holy Spirit*, dat hij samen met William Willimon uitbracht, vormt hier de scheiding tussen *voor* en *na*.

Op een aantal belangrijke punten in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming biedt *The Holy Spirit* een aanvulling. Zo noemen Hauerwas en Willimon dat de Geest ook op een wonderlijke manier iemands karakter kan vormen zonder dat hier een proces aan vooraf gaat. Dat is een nieuw geluid ten opzichte van eerdere werken van Hauerwas. Ook is de thematisering van de uitstorting van de heilige Geest met Pinksteren impliciet een aanvulling op hoe de morele karaktervorming van gelovigen begrepen moet worden. Door de uitstorting van de Geest wordt de kerk geboren, en zonder kerk, zo bleek onder andere uit het eerdere werk van Hauerwas, kan er geen sprake zijn van morele karaktervorming. De geloofsgemeenschap vormt immers het onmisbare kader waarbinnen er sprake kan zijn van christelijke morele karaktervorming.

Echter, ondanks *The Holy Spirit* blijft er op een aantal cruciale punten in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming sprake van een pneumatologisch manco. Deze constatering brengt ons bij de beantwoording van de hoofdvraag van dit onderzoek, die ik in de introductie als volgt heb geformuleerd:

In hoeverre is er sprake van een pneumatologisch manco in de visie van Stanley Hauerwas op christelijke morele karaktervorming en in welke mate bieden de systematisch-theologische inzichten van Akke van der Kooi over de Geest als Vertegenwoordiger en de Bijbels-theologische inzichten van Gordon Fee over het transformerende werk van de heilige Geest hierbij een noodzakelijke verrijking?

In het ethische werk van Hauerwas voor 2015 is er sprake van een zeer beperkte doordenking van christelijke morele karaktervorming vanuit het perspectief van de heilige Geest. Afgezien van het feit dat Hauerwas morele karaktervorming duidt als concretisering van heiliging, dat verstaan kan worden als een pneumatologische term, maakt hij niet expliciet hoe het werk van de heilige Geest van invloed is op de morele vorming van het karakter. Ook na het verschijnen van *The Holy Spirit* blijft er op een aantal punten sprake van een pneumatologisch manco.

In de eerste plaats heeft dit manco betrekking op de inhoud van het christelijke narratief. In de vroegere werken van Hauerwas wordt dit narratief beschreven als Gods omgang met mensen

zoals dat zichtbaar is geworden in het volk Israël en in de persoon van Jezus. Echter, hoewel de God van Israël en God de Zoon een grote rol spelen in Hauerwas' weergave van het christelijke narratief, wordt de uitstorting van God de Geest niet expliciet genoemd. Omdat het christelijke narratief van grote invloed is op hoe de geloofsgemeenschap haar samenleven vormgeeft en gelovigen zichzelf verstaan, met implicaties voor de vorming van het morele karakter, moet hier gesproken worden van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming.

Ten tweede werkt Hauerwas in zijn ethiek niet uit hoe de heilige Geest morele karakters op een momentane en wonderlijke manier kan transformeren. Ondanks dat hiertoe in *The Holy Spirit* een aanzet wordt gegeven, blijft een theologische doordenking op dit punt uit. Het gevolg hiervan is een eenzijdige nadruk op morele karaktervorming door actieve betrokkenheid bij de geloofsgemeenschap, waar het karakter over een langere periode organisch gevormd wordt door de gemeenschappelijke *embodiment* van het christelijke narratief.

Ten derde mist er in Hauerwas' ethiek een pneumatologische doordenking aangaande de geloofsgemeenschap als interpretatiegemeenschap. Het christelijke narratief kan alleen begrepen worden wanneer dit handen en voeten wordt gegeven in een concrete gemeenschap van mensen die zichzelf en hun samenleven willen vormgeven in lijn met dit verhaal. Daarbij gaat samen *leven* vooraf aan samen *begrijpen* wat het christelijke narratief werkelijk betekent. Hiermee vormt het leven van de geloofsgemeenschap de basis voor een goed begrip van het christelijke narratief. Echter, een doordenking van hoe de praktijken van een geloofsgemeenschap extern onder kritiek gesteld kunnen worden vanwege een eventueel verkeerde vertolking van het christelijke narratief, blijft in Hauerwas' ethiek onderbelicht.

In de vierde plaats heeft dit manco betrekking op de vraag waarom iemand de werkelijkheid, inclusief zijn eigen bestaan, zou willen verstaan vanuit het christelijke narratief. Omdat iemands zelf-verstaan in het licht van het christelijke narratief een kernaspect is van Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming, is het uitblijven van een pneumatologisch gefundeerde visie aangaande het aanvaarden van dat narratief een tekort in Hauerwas' ethiek. Een aanverwant punt betreft de vraag waarom gelovigen zich blijvend zouden toevertrouwen aan dit verhaal, ondanks dat zij deel uitmaken van verschillende gemeenschappen waar andere grote narratieven gelden die een omvattende visie op de werkelijkheid bieden.

Het tweede deel van de hoofdvraag is gericht op systematisch-theologische en Bijbels-theologische inzichten over de persoon en het werk van de heilige Geest. Akke van der Kooi behandelt in *De ziel van het christelijk geloof* een aantal pneumatologische noties die een bijdrage leveren aan de eerste drie hierboven genoemde punten. Op het vierde punt waar sprake is van een pneumatologisch manco in Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming vormt de visie van Gordon Fee op het transformerende werk van de heilige Geest een aanvulling.

De stelling van Van der Kooi dat de christelijke gemeenschap primair verstaan moet worden als Geest-gemeenschap is een inzicht dat voluit recht doet aan het verhaal van Pinksteren. Haar kritiek dat er in de theologie te weinig wordt gerekend met de uitstorting van de Geest is dan ook van toepassing op de ethiek van Hauerwas, met name zijn werken voorafgaand aan de publicatie van *The Holy Spirit* in 2015. Het verhaal van Pinksteren beschouwen als een essentieel onderdeel van het christelijke narratief geeft een ander beeld van dit narratief. Dit heeft implicaties voor de perceptie van de werkelijkheid en het zelf-verstaan van hen die zich door dit narratief laten zeggen. Door de uitstorting van de Geest wordt duidelijk dat het samenleven van de geloofsgemeenschap haar vorm krijgt door de Geest die continu op de geloofsgemeenschap betrokken blijft. Het is door de Geest dat gelovigen samen kunnen leven op een manier die in lijn is met het voorbeeld dat Jezus stelde.

Van der Koois pneumatologische inzichten over de Geest als Vertegenwoordiger zijn een verrijking bij het tweede en derde pneumatologische manco in Hauerwas' ethische visie op morele karaktervorming. De Geest is als scheppende kracht blijvend betrokken op de christelijke gemeenschap. Dat de Geest als levensadem herscheppend, transformerend kan handelen vraagt om

een ontvankelijke houding voor de werking van de Geest die niet door mensen georganiseerd kan worden. Het vraagt om het vertrouwen dat de Geest morele karakters momentaan en radicaal kan transformeren en nodigt geloofsgemeenschappen uit om zich te oefenen in een receptieve houding.

Een verdiscontering van de werkzaamheid van de Geest als degene die kerkelijke werkelijkheid onder kritiek stelt en daar Geestvervulde mensen als middel voor kan gebruiken, biedt een nieuw perspectief op de christelijke gemeenschap. Dit perspectief benadrukt dat het hele christelijke gemeenschapsleven afhankelijk is van de werking van de Geest en ook door de Geest gevormd wordt naar het beeld van Christus. Het vraagt een open houding en het vertrouwen dat God door zijn Geest de gemeenschap wil bewaren bij een juist verstaan en een passende vertolking van het christelijke narratief. Tevens is bewustwording van het feit dat iemand zelf met de Geest vervuld is en door de Geest, de scheppende levensadem, opgenomen kan worden in zijn herscheppend handelen, van invloed op hoe iemand zichzelf verstaat. Dit zelf-verstaan is van invloed op de vorming van het karakter.

Met betrekking tot het vierde punt van kritiek wordt een aanvulling op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming geboden door Gordon Fee. Zijn Bijbels-theologisch perspectief vormt een bijdrage aan een beantwoording van de vraag waarom iemand zichzelf zou willen verstaan in het licht van het christelijke narratief.

Wanneer iemand zijn leven voor het eerst fundamenteel gaat zien in het licht van het christelijke narratief en zich toevertrouwt aan Jezus Christus als degene waarop het hele christelijke narratief gericht is, kan er gesproken worden van bekering. Dit bekeringsmoment is, met name vanwege de aard van het christelijke verhaal dat niet louter met het menselijke verstand te begrijpen is, alleen te begrijpen wanneer men het openbare werk van de heilige Geest verdisconteert. Vanuit het perspectief van het werk van de Geest, die mensen betreft op Christus en daarmee op het christelijke verhaal, is te begrijpen waarom mensen zich toevertrouwen aan het christelijke verhaal als waarachtige duiding van de werkelijkheid. Daarmee ligt het openbare werk van de Geest aan de basis van morele karaktervorming als gevolg van iemands zelf-verstaan binnen het christelijke narratief. Tevens levert de visie van Fee op 'wandelen door de Geest' een bijdrage aan een beter begrip van de blijvende betrokkenheid op het christelijke narratief. Door de inwoning van de Geest kan iemand zijn leven door de Geest laten bepalen. Iemand blijft daardoor betrokken op Jezus Christus en het christelijke narratief, omdat de Geest voortdurend bekrachtigt tot rechtvaardig handelen en tevens het karakter vormt met eigenschappen die het beeld van Christus weerspiegelen. Deze directe werking van de Geest, die bekrachtigt en moreel vormt, is een verrijking ten opzichte van Hauerwas' visie op morele karaktervorming omdat het zowel aandacht vestigt op het menselijke aandeel ervan – wandelen, bekeren en gehoorzamen –, maar ook aandacht heeft voor het goddelijke aspect van morele karaktervorming – bekrachtigen en de vrucht van de Geest laten groeien.

4.2 EVALUATIE VAN ONDERZOEKRESULTATEN EN ONDERZOEKSMETHODE

Hauerwas is een ethicus die met zijn karakterethiek de afgelopen decennia veel invloed heeft gehad in het theologisch-ethisch vakgebied. Het feit dat Hauerwas' oeuvre zeer omvangrijk is maakte het tot een uitdaging om tot een goede afbakening te komen in de primaire literatuur. Door aan te sluiten bij de drie kernthema's van Hauerwas' ethiek, namelijk karakter, narratief en gemeenschap, bleek dit mogelijk op een manier die naar mijn idee recht doet aan de ethiek van Hauerwas en tevens past binnen de kwantitatieve kaders van deze masterthesis.

Niet alleen heeft Hauerwas zelf veel ethische werken gepubliceerd, ook over zijn ethiek is veel gepubliceerd. Deze thesis is slechts een kleine aanvulling op de uitgebreide reflectie op het werk van Hauerwas. De pneumatologische inzichten van Akke van der Kooi en Gordon Fee zijn een toevoeging gebleken op Hauerwas' visie op christelijke morele karaktervorming. Vanuit systematisch-theologisch en Bijbels-theologisch perspectief is er zo een bijdrage geleverd aan de theologische ethiek. De beweging is echter ook andersom te maken. De theologisch-ethische inzichten van Hauerwas met betrekking tot morele karaktervorming kunnen een beter beeld geven

van hoe de heilige Geest morele karakters vormt. Hiertoe zijn in deze thesis enkele aanzetten gegeven die vragen om nader onderzoek.

In deze thesis heb ik een reflectie gegeven op een theologisch-ethisch standpunt vanuit twee andere theologische vakgebieden. De pneumatologische inzichten vanuit de systematische en Bijbelse theologie sloten niet altijd direct aan op de thematiek van christelijke morele karaktervorming zoals Hauerwas die in zijn ethiek heeft uitgewerkt. Dit dwong mij om theologisch verder te denken in het spoor van Akke van der Kooi en Gordon Fee. De uitdaging was daarbij om vanuit de analyse het gesprek aan te gaan met Hauerwas op het punt van morele karaktervorming, waarbij al de auteurs recht werd gedaan maar de verschillende visies wel op elkaar betrokken werden.

BIBLIOGRAFIE

- Brink, G. van den, en C. van der Kooi. *Christelijke Dogmatiek: Een inleiding*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.
- Cartwright, Michael. "Afterword: Stanley Hauerwas's Essays in Theological Ethics: A Reader's Guide," in *The Hauerwas Reader*, red. John Berkman en Michael Cartwright. Durham and London: Duke University Press, 2001.
- Fee, Gordon D. *God's Empowering Presence: The Holy Spirit in the Letters of Paul*. Peabody MA: Hendrickson Publishers, 1994.
- Guthrie, Donald. *New Testament Theology*. Leicester: InterVarsity Press, 1981.
- Hauerwas, Stanley. *A Community of Character: Toward a Constructive Christian Social Ethic*. Londen: University of Notre Dame Press, 1981.
- Hauerwas, Stanley. *Character and the Christian Life: A Study in Theological Ethics*. Notre Dame: Trinity University Press, 1994.
- Hauerwas, Stanley, en William Willimon. *The Holy Spirit*. Nashville: Abingdon Press, 2015.
- Hauerwas, Stanley. *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics*. 2e ed. Londen: SCM Press, 2003.
- Hays, Richard B. *The Moral Vision of the New Testament: Community, Cross, New Creation; Contemporary Introduction to New Testament Ethics*. Edinburgh: T&T Clark, 1997.
- Kooi, Akke van der. *De ziel van het christelijk geloof: Theologische invallen bij de praktijk van geloven*. Kampen: Kok, 2006.
- Kooi, Akke van der. *Het heilige en de heilige Geest bij Noordmants: Een schets van zijn pneumatologisch ontwerp*. Kampen: Kok, 1992.
- Kooi, Cornelis van der. *Tegenwoordigheid van Geest: Verkenningen op het gebied van de leer van de Heilige Geest*. Kampen: Kok, 2006.
- Koopman, Nico. "The Role of Pneumatology in the Ethics of Stanley Hauerwas." *Scriptura* 79 (2002): 33-40.
- Lessing, Eckhard. "Geist/Heiliger Geist/Geistesgaben, V: Dogmatisch und ethisch", in *Theologische Realenzyklopädie*, Band 12, 218-237.
- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1980.
- Marshall, I. Howard. *New Testament Theology: Many Witnesses, One Gospel*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2004.
- Mouw, Richard. *The God Who Commands*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1990.
- Nullens, Patrick. *Verlangen naar het Goede: Bouwstenen voor een christelijke ethiek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.
- Smith, James. *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009.
- Smith, James. *Imagining the Kingdom: How Worship Works*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2016.